

Vadász Géza

A BENYÁK-ÜGY

(Adatok Székesfehérvár felvilágosodás kori történetéhez)

„A fehérvári gimnázium levéltárában található a vizsgálat jegyzőkönyve, amely a legapróbb részletekre kiterjesztve ismerteti az odiózus ügyet. E részletek nem ismeretesek; s nekem, ki a fehérvári gimnázium történetében oly előkelő szerepet tulajdonítottam Benyáknak, nem lehet feladatomban, hogy ezt a dolgot tárgyaljam. Hadd maradjanak ott elrejtve a poros akták között...” – írja Werner Adolf 1894-ben. A történész azonban nem vallhat ilyen kegyeletes, tapintatos elveket, noha neki sem lehet célja, hogy – Werner szavaival élve – meghurcoljon egy rég meghalt, életében kitűnő férfit.¹ A továbbiakban kifejti Werner Adolf, hogy a pálosok idegenként kezelték a gimnáziumukba az ő mellőzésükkel igazgatónak kinevezett Benyák Bernátot. Szerinte itt kell keresnünk a „cselszövény” csíráját, amelynek Benyák 1794-ben áldozatául esett. Elsősorban egy tanár, Schwarzbauer Elek „áruló aknamunkájának” tulajdonítja Benyák elmozdítását az igazgatói állásból, mivel e pálos rendi tanár a direktor helyére akart kerülni. Takáts Sándor Benyákról írt könyvében szintén úgy véli, hogy „egy Schwarzbauer nevezetű alattomos német ember” hamis vádaskodása döntötte romlásba a volt igazgatót, mivel egyetlen vágya az volt, hogy a fehérvári gimnázium igazgatója lehessen.²

Tény: 1794. II. 1-én Novák Krizosztom pécsi tankerületi főigazgató felfüggesztette Benyák Bernátot a fehérvári királyi gimnázium igazgatói állásából, és jelentésében kérte a helytartótanácsból: utasítsa a piarista rendfőnököt, hogy haladéktalanul helyezze át e helytelen életű embert a gyűlöletes botrányok jelen színpadáról valamelyik rendházába, ahol majd gondot kell fordítani mind *politikai*, mind pedig vallási jellegű, igen súlyos betegségére.³ Az esemény súlyát növeli, hogy Fejér, Tolna és Zala megye 170 tanulója járt a XVIII. század végén a fehérvári gimnáziumba. Az ügy folyamán két nagy egyéniség csapott össze, a középkor és a felvilágosodás eszméi szálltak szembe egymással.

Ismerkedjünk meg mindenekelőtt röviden az ügy két főszerelőjének felfogásával és törekvéseivel.

Novák Krizosztom, akit I. Ferenc 1802-ben a visszaállított bencés rend főapátjává nevezett ki, konzervatív, középkori inkvizitorokra emlékeztető, erőteljes, fanatizmusra hajló egyházi személyiség. A Benyák-ügy lefolyásának idején, 1794. május 5-én kelt leveléből kiderül, hogy állandó kapcsolatban állt az uralkodóval, és tevékenyen együttműködött vele, hogy meggátolja a francia forradalom eszméinek magyarországi terjedését. E levélben háromszor is kárhoztatja a szabadkőműveseket, és elmondja, hogy „az uralkodó és az udvarában lévő jók” igen erőteljesen biztatták: semmitől se féljen, tegyen meg ellenük mindent, és eljárása folyamán mellőzze a formásokat; úgy beszéljen velük, hogy ne csak megértsék, hanem érezzék is meg. Ők azok – írja Novák – akiknek fehérvári mozgalma elvette nyugalalmát. Ők azok, akik Győrben olyan jóslatokat

¹ Dr. WERNER Adolf, *A székesfehérvári főgimnázium története*. Bp. 1894.

² TAKÁTS Sándor, *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*. Bp. 1891. Ugyanígy vélekedik Dr. LAUSCHMANN Gyula, *Székesfehérvár története*. c. művében: „A hajszáról tanúskodó iratok végeredmény gyanánt Benyák teljes ártatlanságát hirdetik.”

³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: O. L.), Lit. polit. Fons: 6. Positio: 4/1794: „Justa gravissimae tum *politicae*, tum *religiosae* eius aegritudini cura impendatur.”

terjesztenek, hogy öt éven belül sem püspökség, sem papság, sem pedig a katolikus vallás nem marad fenn a magyar királyságban. Az ilyen hamis prófétákat régen megkövezték – írja telve nosztalgiaiával a régi szép idők iránt –, majd felsóhajt: „Bárcsak több hatalommal rendelkeznek!” Gondolatmenetét egy fohással fejezi be, amely érzékelteti, hogy a francia forradalom eseményei a régi rendnek még ezt az igen erőteljes, célratóró hívét is szorongással és félelemmel töltötték el: „Tekintsen le az égből az irgalmas Isten, és a polgárságnak ezt az egyre növekvő, ártalmas, veszedelmes fajtáját, ezt a pestist gyökerestől gyomlálja ki! Bárcsak segítene az Isten jó szolgálainak imája, hogy ne féljem a hatalmasok tekintetét, és *rettenthetetlen legyek* – ha szükséges lesz – *égiesen a guillotine-ig!*”⁴

Ez a levél, amelyet Novák a Benyák-ügyről készített naplójában felejtett, bepillantást enged annak az embernek a lelkébe, aki 1794. január 6-án Fehérvárra érkezett, hogy a Benyák elleni vizsgálatot megkezdjé.

Az ügy másik főszereplője, Benyák Bernát 1745-ben született Komáromban, apja a gombkötés mesterségét űzte. Már a komáromi gimnáziumban hozzákezdett a francia nyelv tanulásához, és vele együtt a franciás szellemet is magába szívta. Ezért fiatal tanár korában „elegans gallus”-nak nevezték. A jezsuiták ajánlatát, hogy lépjen be rendjükbe, elhárította magától, mivel víg kedélyű és heves vérmérsékletű egyéniségétől távol állt a szerzetesi életforma. Amikor azonban az 1763-as komáromi földrengés családja házáat és vagyona jó részét megsemmisítette, nem nyílt számára más lehetőség a társadalmi felemelkedésre, mint a piarista rendbe való belépés. A rend váci gimnáziumában fejezte be tanulmányait. Vonzóbbnak is találhatta ezt a rendet, amelynek a kor viszonyaihoz való alkalmazkodása, szabadabb szelleme közelebb állt az ifjú felfogásához és életszeretetéhez. Személyiségének erre a vonására utal Bessenyei: „Kedves barátom, te a templomban szent, a bálban világi tudsz lenni; tulajdona ez a szép elmének.” Teológiai tanulmányainak elvégzése után megvédi doktori disszertációját, amelynek témája Descartes és Newton matematikai rendszere. Tíz évig működött Pesten a költészet, szónoklat és filozófia tanáraként, miközben sokat tett a magyar filozófiai nyelv megeremtéséért. Amikor II. József – még mint trónörökös – Pestre látogatott, a hivatalos szervek őt kérték fel üdvözlésére. Benyák szármaló hangnemből írt ódáját rokonszenven fogadta a trónörökös, akinek egyébként a szintén piarista Bajtay Antal volt felvilágosult szellemű nevelője. Húsz fölé emelkedik a Benyák által írt iskoladramák száma, amelyek szervesen illeszkedtek nevelési rendszerébe.

Tanügyi témákat feldolgozó értekezéseiben éppenúgy, mint azokban, amelyek a szerzetesi életéről szóltak, szokatlanul merész és szabad szellem nyilvánul meg. Óvja kora szerzeteseit a semmittevéstől, és megállapítja: nem az askéta életre való visszatérés, hanem a haladás, az erényes étellel párosult tudományos műveltség adja meg a szerzetesrendek egyedüli létjogosultságát. Bátor, újszerű gondolatai miatt súlyos támadásoknak tette ki magát.

Fehérvári működésének kezdetén, 1784-ben jelent meg eszmefuttatása az emberi szellem szabadságáról a filozofálásban.⁵ Ebből megtudhatjuk, milyen eszmék hevítették Benyákot, amikor elfoglalta a gimnázium igazgatói állását, milyen szellemben vezette a rábizott intézményt, milyen felfogást és gondolatokat terjesztett a városban, hogy végül is bukniia kellett. Eszménye az a gondolkodó, aki a filozofálásban „prudenter liber est”, nem meggondolatlanul, hanem okosan, megfontoltan szabad. Az ilyen bölcselőt egyedül a ráció irányítja gondolatmenetében, semmiféle tekintély sem befolyásolhatja, nehogy a félelem folytán azt tegye az igaz helyébe, ami az igazságtól idegen. A gondolkodás és cselekvés szabadságáért lelkesedve felveti a kérdést: ki az, aki megparancsolhatja, hogy a filozófusok miként gondolkodjanak? Ki az, aki a gondolatok, vélemények és megfontolások rendjét, irányát megszabhatja? Az egyház? A fejedelem? A hivatal? Ezek – válaszol a kérdésre – ha mégoly nagy hatalommal rendelkeznek is a földkerekségen, semmiféle irányt és határt nem szabhatnak az emberi szellemnek a filozofálásban, és nem zabolázhatják meg azt. Az egyháznak az a feladata, hogy az erkölcsök épségére ügyeljen. Csupán a kezdő gondolkodónak van szüksége arra,

⁴OL Lit. polit. Fons: 78.Pos.: 4/22. 1794. „... ne metuam vultus potentium, et habeam fortitudinem, si necesse sit, etiam usque ad Guillotinam!”

⁵BENYÁK Bernát, *Ratiocinium philosophicum super libertate ingenii humani in philosophando*. Bp. 1784. A szerző e művét Grassalkovics Antalnak ajánlotta.

hogy mestere „norma cogitandi”-val lássa el őt, gondolkodásmódját szabályozza, hogy elkerülhesse a szirteket és buktatókat. Aki azonban fel tudja mérni a veszélyeket, és szellemét mégis mintegy bilincsbe veri, nem fog tudni önállóan gondolkodni és ítélni. A középkor vétett a gondolkodás szabadságának elve ellen, amennyiben az emberi elmék vakon követték mestereik szavát, ennél fogva igen nagy vakság és tudatlanság igazta le őket, és magát a kort is rendkívüli mértékben homályba borították, szellemi értelemben sőtetté változtatták (obscurarunt). Mivel ugyanis nem éltek a szabadsággal, a szolgálai együgyűségben tartott bölcselek minden dicsőséget és a gondolkodás képességét egy vezérnek tulajdonították.

A gondolkodás történetének felvázolásában eljutva saját koráig, II. Józsefet a szabad gondolkodás uralkodóeszményeként említi.

A mű második részében a filozófus szemére hányja a teológusoknak: hatalmukat annyira kiterjesztették az összes tudományokra, hogy a teológiát akarják megtenni a tudományok és művészetek úrnőjének, bírálójának és mesterének. Ilyen körülmények között a teológusok hatalma a tudományok fejlődésének akadályává vált. Pedig a tudományok haladása egyedül az emberi tehetségtől függ, nem tűri a hatalom cenzúráját. Ha szemügyre vesszük a történelmet, orvostudományt, csillagászatot, fizikát, geográfiát, költészetet és bármely más tudományt, belátjuk, hogy csupán az emberi invenció és vélekedés alapján állhatnak fenn. Szükséges tehát, hogy az emberi szellem ezeket szabadon, ilyen vagy olyan módon művelje, korlátok közé szorítsa, változtassa, vagy bizonyos irányait teljesen elvesse.

A Novák Krizosztom által végzett, egy hónapig tartó vizsgálat során mintegy 400 oldalnyi, többségében latin nyelvű iratanyag keletkezett. A jegyzőkönyvekben, jelentésekben, tanúbizonyosságokban mindkét részről egyaránt manipulált, átformált valóság tárul elénk, így szükséges a forráskritika módszerével élnünk. Mégis érdemes e nagy terjedelmű forrásanyagot áttanulmányozni, mivel megismerhetjük belőle a kor viselkedésformáit, az oktatásügy helyzetét, a székesfehérvári szokásokat, politikai áramlatokat és a korabeli népnyelv zamatos fordulatait.

Az eljárás folyamán az egész város felbolydult, az események lázában égett; de kiterjedt a vizsgálat Sárkeresztúr, Adony, Csákvár, Szabadbattyán, Csór, Jutas és Láng községekre is. Novák és Benyák igyekezett a maga igazának bizonyítására minél több tanút felvonultatni, sőt a tankerületi főigazgató még tanulókat is kihallgatott. A két, egymással szemben álló tábor által produkált dokumentumokból két, egymással homlokegyenest ellenkező kép rajzolódik ki Benyák egyéniségéről és működéséről. Mindkét jellemzés egyoldalú, önmagában torz; a két, egymásnak ellentmondó, egymástól különböző kép együtt állítja elénk kétszáz év távlatából a bonyolult, színes egyéniséget, a hús-vér embert. Megjelenik előttünk a felvilágosult értelmiségi, a szenvedélyes ember, a pedagógus erényeivel és fogyatékosságaival együtt.

A város lakosságának túlnyomó többsége Benyákkal rokonszenvezett. Az általuk kiadott igazolásokból és vallomásokból a következőkről értesülünk. Fejérvár polgárai és lakosai 60 aláírással ellátott folyamodványt küldtek a helytartótanáchoz 1794. I. 30-án, majd II. 7-én és 14-én. Az aláírók túlnyomó többsége német és rác; a magyarok száma 18. A hatvanból tíz nem tud írni, csupán kezének keresztvonásával látja el az iratot. Az aláírók között szerepel a város hites ímoka, gyógyszerésze, adószedője, fertálmestere; mesteremberek, komunitasbéliek és nemesek. Levelükben kifejtik: „A keze alatt lévő iskolás ifjakra szorgalmasan annyira vigyáz, hogy gyakran, még estvéneként is az ifjak szállásait megvizsgálja, ha rendszerént az ifjú szállásán vagyon-é? Az atyaikat és gazdájakat megkérdezi, ha gyermekeikben és ifjakban valamely fogyatkozást, éjjeli kijárást, rossz társaságot, fejér személyek után való járást és más valamely gonosz indulatot, hajlandóságot, kortsmálást vagy egyéb kóborlást nem tudnak-é? A házi szegényeket és ügyefogyottakat, midőn hozzá folyamodnak, maga irgalmasságából, másoknak példájára segíti. Maga viseletére és erkölcsére nézve is Benyák direktor urat egy igaz, tisztességes keresztény embernek ismérjük lenni.” Végül felháborodásukat fejezik ki azon botránkoztatást okozó vizsgálat miatt, amely a direktor ellen az egész városnak, sőt az ártatlan gyermekeknek tudtára folyik.⁶ Másik két folyamodvá-

⁶ A továbbiakban arra a mintegy 400 oldalnyi irategyüttesre támaszkodom, amely részben a Fejér megyei Levéltárban található (*A Királyi Gimnázium iratai* c. fondban Novák naplójának piszkozata),

nyukban elmondják, hogy a direktor: „Példás maga viselése, bölcsessége által gyermekeinket isteni félelemre, emberségre és tudományokra szép előmenetellel vezette legyen, sőt mindnyájunkat az egész nemes purgerséggel együtt különös vizsgálatással töltött bé. Esedezünk azért, hogy városunk ezen tisztelendő director úrtól meg ne fosztassék, sőt gyermekeinknek okos és szorgalmatos gondviselésére, nekünk örökös örömeinkre tovább is meghagyattassék.”

Benyák mellett foglal hivatalosan állást Székesfehérvár város szenátusa és bírja két ízben is. Hasonlóképpen járt el Fejér megye nemesi közgyűlése, kifejtve: „Benyák Bernát az ifjúságot oly atyai érzésekkel irányította a kellő fegyelemre, hogy nemcsak sok, irodalomban járatos, kiváló tudományú királyi ösztöndíjast formált, hanem még több a haza reményére kisarjadó ifjút nevelt éjjel és nappal. A jámborsággal kapcsolt tudományokat belecsepegtette a fejlődő lelkekbe; a rosszakat megfeddette, a jókat jutalmakkal ösztönözte. Jól tudta, mikor kell meghúzni és meglazítani az irányítás gyepelőjét. Arra törekedett, hogy a királyi gimnázium ne az arcátlan, vásott ifjak gonosz sópredéke legyen, hanem inkább a humán tudományok derék gyülekezetének (probum humanae Minervae contubernium) lehessen méltán nevezni.”

Kiáll Benyák mellett a városi és megyei hivatalnoksereg színe-java: Horváth Kochy István alispán, Parraghy Ignác szenátor és a ványolócéh mestere, Braun József szenátor és városi kapitány, Farádi Vörös Ferenc, Andrássy Antal, Bedő Ferenc, Pázmándy Sámuel, Eklér Mihály táblabírák, Novák József megyei főorvos, Chaut és Tulkay sebészek, Kisling Mátyás megyei főadószerző, Büdöskuti Zsigmond báró a város katonai parancsnoka, Luzsénszky Terézia grófnő, Szegedy Pál püspöki vikárius, Szabó József külvárosi káplán, Hersching Dániel, aki Novák elődje volt a főigazgatói poszton, Végh megyei és Sáy városi főjegyző, Hell György városi vicanotárius, Vass és Papp városi hites imokok, Potyondi Ráfáel, Virág Benedek, Hoffmann Jakab, Neichel Ferenc, Némethi Kristóf és Korher Domonkos professzorok, szülők, kereskedők, mesteremberek. Mindezek kiemelik egyedülálló szorgalmát és igyekezetét, körültekintését igazgatói teendőinek ellátásában, fáradhatatlan ügybuzgalmát az ifjúság nevelésében. A latin nyelvű igazolásokban gyakran előforduló kifejezések: feladatát „fervose”: azaz szenvedéllyel, tüzzel; „ardenter”, vagyis lángoló buzgalommal végezte. „Vir honestus”-ként, tiszteletre méltó emberként emlegetik leggyakrabban, akiben a becsületes emberség okossággal és nevelés-oktatásbeli jártassággal párosul. A mintegy 40 bizonyáglevél egybehangzóan dicséri buzgóságát a szűkölködők, betegek és segítség nélkül maradtok támogatásában. Novák doktor elmondja, hogy mindig vele konzultált a tanulók, szegények betegségeiről, sőt egyszerűbb gyógyító feladatokat maga is ellátott. Az ágyhoz kötött diákokat gondosan ápolta, és biztosította számukra az orvosi közreműködést, orvossággal ellátta őket. Gondosságával, lelkes és érzékeny buzdításaival elérte, hogy igazgatása idején az ifjúság semmi nyilvános kihágást nem követett el. A tanulókat még saját szállásán is gyakran oktatgatta különféle ügyek leírására. Értékelték Benyákban a művelt irodalmárt is megállapítva róla, hogy mindenki, aki az irodalmat szerette, elhalmozta őt dicsérettel. A direktor mellett tanuskodó testimoniálisok közül még háromból érdemes idézni azok emelkedett stílusa és a bennük rejlő mélyebb gondolatok miatt. Pázmándy Sámuel, Fejér megye táblabírja úgy tapasztalta, hogy: „A vallásos alázatosság, az erkölcsök civilizált finomsága, szokásainak, életmódjának eleganciája, társalgási módjának nyájassága, kedvessége és szívéllyessége tekintében egyaránt ajánlásra méltó.”⁷ Eklér Mihály, Fejér és Tolna megye táblabírja, akinek négy fiát nevelte, elmondja, hogy vele született nemes módszerrel rendelkezett az ifjakkal való bánásmód területén, amelynek lényege: ügyes hozzáértés a dicséretben, körültekintés a büntetésben. Alaposan kifürkészte, megismerte szokásaikat, és ennek birtokában szokta tévedéseiket javítani. Hat év óta minden szüretkor náluk töltött egy-egy hetet, amely idő alatt: „Igazi papi méltósággal viselte magát, így példájával szolgált az alacsonyabb rendhez tartozó embereknek. Illendő tisztelettel viseltetett az arra méltóbbak iránt, és ezzel az ő jókedvű, familiáris, de mégis tiszteletre méltó életmódjával elérte,

többségében pedig az Országos Levéltárnak abban az irategyüttesében, amelynek jelzete: Lit. polit. Fons: 6, 7, 8, 9, 15, 16, 64, 78, 79, 80, 81, 105. az 1794-es esztendőből, valamint: 9, 61, 62, 63, 119. és 125. fons 1795-ből. A positioszám az összes iratok esetében: 4.

⁷OL Lit. polit. Fons: 16. Pos.: 3/34.: „De religiosa humilitate, probaque morum elegantia, ac conversationis affabilitate cuivis commendabilem, semper expertus sum.”

hogy amidőn távozott, mindannyiunkban vágyat hagyott maga után, amely folytonosan jelenlétét sóvárogtat. Tapasztalásból mondani: boldogok az ifjak, akik keze alá kerülve végzik tanulmányukat.”⁸ Ennél szebbet nem igen lehetne írni egy nevelő munkájáról!

Tanártársai közül Potyondi Rafael expaulinus, Hoffmann Jakab, Neichel Ferenc, Némethi Kristóf egyaránt nagy tisztelettel nyilatkozott róla. Békére törekvő férfúként jellemzi Virág Benedek is: „Az ő ébersége, okossága, mérséklete eredményezte, hogy veszedekedések, versengések és más visszaélések, amelyeket a tanárok el szoktak követni, ezen a helyen nem fordultak elő.” Virág talán éppen Benyák termékenyítő szellemi hatására vált oly nagy mértékben felvilágosulttá, amint arról költészete és Magyar Századok címmel írt történeti műve egyaránt tanúskodik. A józan ész nevében irtja a superstíciót, a babona minden nemét, ítéli el a „buta buzgóságot”, az „ostoba szentességet”, amely jellemezte a középkor „vastag ködű századait.” Virág történetírói ars poeticája szerint: „A közjóért nyúltam tollamhoz, és a szabadságban született nemzetnek hasonló érzéssel írom meg az igazat.” Költészetének is az a célja, hogy fényre derítse azt a szemet, „melyen ül éjnek rút hályoga.” Benyák távozása után, amikor a fejevári gimnázium kultúrmissziójában pangás jeleivel találkozunk, Virágunk hervad ebben a szellemi környezetben, és csakhamar – Benyák távozása után három esztendővel – benyújtja lemondását a tanári pályáról. Betegségére hivatkozik ugyan – a melle hasogat, sem beszélni, sem feladatát ellátni nem képes többé –, de az a tény, hogy igazgatójának, Spaits Istvánnak közlése szerint anélkül távozott Fehérvárról, hogy bárkinek is istenhozzádot mondott volna (nemine salutato), elárulja, többről van szó.

Semmi dehonesztálót nem hallottak Benyákról Forgács Ferenc és Szilágyi Ádám fertálmesterek sem, akiknek pedig hivatali kötelességüknél fogva a város utcáit többször házanként végig kellett járniuk. Ugyanígy nyilatkozik Braun József, a városi politia, rendőrség kapitánya is, mondván, hogy hozzá semmi hír sem érkezett a direktor szabados magaviseletére vonatkozóan, ellenkezőleg: mindenki tisztelte és becsülte a városban. Késő este, sárban, esőben, téli hidegben látogatta a tanulók szállásait, szemmel tartván az utcákat és a problematikusabb helyeket. Végül a szülők elmondják, hogy Benyák a nála lakó, konviktor fiúkkal együtt söpört és fűtött.

Zrínyi Miklós fejtegeti a Mátyás király életéről való elmélkedésekben, hogy a discretio, a tiszteletteljes kímélet arra tanítja a historikusokat, hogy hősük fogyatkozásait ne mint vétkeket, hanem „sicut virtutes imperfectas”, azaz mint hibái napfogyatkozását írják le. Azonban maga is látja e vállalkozás ellentmondását, amikor tüstént hozzáteszi: de miként írhatjuk a hibát virtusnak? Nem könnyebb a helyzete jelen sorok írójának sem, aki most hozzákezd hőse másik, az eddigi szakirodalomban rejtve maradt arcának megrajzolásához.

Már Novák főigazgató kifejtette Benyák igazolásairól, hogy azok egy része sovány, próbával nem támogatott felelet, és akik adták, a dologról érdemben semmit sem tudtak. A testimoniálisok másik része úgy jött létre, hogy Benyák állhatatosan zaklatta, többször is visszatérve összetett kezekkel kérte a vonakodókat bizonyáglevelé kiadására. Vitt magával általában egy cédulát is, amely szerinti nyilatkozattal megelégedne. Így történt ez például Geisz János esetében, akire apján keresztül gyakorolt nyomást, mire Geisz kényszeredetten megfogalmazta az iratot oly módon, hogy ő semmit sem látott, ami elfogadható, mivel Benyák direktor sohasem tett semmit a vallomástevők szeme láttára. Szintén Novák említi a Benyák által produkált tanúságtételek anomáliái, rendellenességei között a következőket. A 60 fehérvári polgár közül némelyek avégett írták alá a deklarációt, hogy jól fizető bentlakó diákokat kapjanak a direktortól; mások attól való félelmükben írták alá, hogy ezt a kedvezményt megtagadja tőlük. Az aláírásgyűjtő-körút folyamán azt híresztelték, hogy maga a püspök is alá fogja írni, remélve, hogy így könnyebben és bőségesebben gyűjthetnek aláírásokat. Vörös Ferenc megbízásából egy Stephanovits János nevű szabó vitte városszerte a gyűjtőívet, aki Baján káplánnak, az ellenpárt tagjának véleménye szerint jól ismert azon nyugtalanságok miatt, amelyeket nem is olyan régen okozott a városban. Novák megyei főorvos a főigazgató szerint szintén csupán azért halmozta el Benyákot dicséretekkel bizonyáglevelében, mivel a direktor könyörgéseivel rávette, hogy ne hagyja cserben őt, noha sok mindenről hallott városszerte. Helyteleníti Novák Benyáknak a bizonyáglevelék gyűjtése közben alkalmazott eljárás módját: erőszakos-

⁸ OL Lit. polit. Fons: 16. Pos.: 4/34. No. 26/b.: „Innata cum juventute agendi nobili methodo . . . sollers in laudando, circumspectus in plectendo.”

Ego infra scriptus de Bernardi Bonyel Directoris
 Localis vitae & morum, quae scandalosa fuisset, nihil vis,
 nec equidem abominandum cum existimavi, nisi remotionibus
 quibusdam motus sub fine anni scholastici 1792, quando
 cum reliquis Professoribus, ad sanam Evangelii doctrinam
 periret. ex. constanti; quos remotos positionem a Profet.
 socie Melchior Schwanepaenem audivit, qui amilia eiusmodi,
 minime tamen et permissa comitata, unde collegit,
 redit. Haec ego contra stonici studium pro stonici peri-
 culo dico, semperque dico, sumus enim in una societate.
 Ceterum testor Bernardum Bonyel Directorum singulari
 cum industria officio suo se impendisse, et studiosae Inven-
 tionis, tam bono exemplo, quam salutari, eam vixit ad
 instantis studium abhorratione plurimum profuisse. Quis
 vigilantia, prudentia, moderatio efficit, ut vitae, ex.
 Eminae, excessus etc., qui a Scholasticis committi solent,
 hic loci non acciderint. In quo Civitas Alba-Rega.
 laetis, qua sanior est, reloguiscat.

Signatus Albae Regiae
 die 20. Januarii 1794.

Benedictonis Vixag
 Primae Hum. Ch. Professoris

Vidis Directoris

kodását, alkalmatlankodását. Jó példa minderre Hoob Ferenc iskolaszolga esete. Ez a 32. vádpont a főigazgató feljegyzéseiben eleinte így szerepel: „Egy asszonyt elrejtett a szekrénybe (armarium), de a gimnázium famulusa, aki csokoládé készítéséhez keresett eszközöket, ráakadt.” Benyák e vádpontra a következő feleletet adta: „Olyan nagyságú szekrényt, amelyben elrejthetne egy asszonyt, sohasem bírt, és jelenleg sem bír. Így a feljelentés tartalom nélkül marad.” Január 31-én azután az iskolaszolga kiad egy igazolást: „A latin iskola famulusa tanúsítja, és hajlandó esküvel is megerősíteni, hogy soha nem volt az igazgatónak nagy szekrénye, és soha abban én nőt nem láttam, még kevésbé találtam.” Másnap a főigazgató feljegyzése szerint felkereste őt Hoob Ferenc, és elmondta: Benyák direktor eljött hozzá Hell György helyettes jegyzővel. Hell megkérdezte: van-e a direktornak szekrénye, amelyben valamikor egy belezárt asszonyt lelt? Az iskolaszolga így felelt: sohasem látott hasonlót, következésképpen nem talált belezárt asszonyt. Ahol a vallomástevő a bezárt asszonyt rajtakapta, egy kis helyiség volt, amelyet azelőtt illemhelyként (secessus) használtak, de annak funkciója megváltozott, és a direktor különféle tárgyakat helyezett el benne. Aznap este a vicensotárius másodoszor is megjelent, és magával hozta azt az igazolást, amely csupán arra szorítkozik, hogy a szekrényben Hoob nem lelt semmiféle asszonyt. Kérésükre az iskolaszolga azt felelte, hogy ezt elláthatja kezének keresztvonásával – írni ugyanis nem tudott –, mivel igaz. De az is teljes mértékben igaz, hogy az asszonyt a fent leírt helyen becsukva találta. Amidőn ugyanis a csokoládé-főzéshez a szükséges felszerelést ki akarta venni onnan, a helyiség ajtaja nem akart kinyílni. Miután erővel kinyitotta, egy asszonyt talált benne. A direktor elsápadt, majd elment misézni. Visszatérően így szólt a famulushoz: „Nekem ezen az éjszakán volt egy foglyom (einen Arrestanten), mire Hoob így válaszolt: „Was gehet mich an?“, azaz: mi közöm hozzá?

Végezetül megemlíti a főigazgató, hogy a tanúbizonyságok egy része átment bizonyos főemberek (principii) cenzúráján.

Az utoljára említett érv már átvezet ahhoz a Novák által hangoztatott állításhoz, hogy létezik a városban egy sok tagot számláló Benyák-párt, egy a városközösségben létrehozott szervezet, amely nagy befolyással és hatalommal bír. Már a Stephanovits János szabó által összegyűjtött aláírásokkal kapcsolatban megjegyzi a főigazgató: ismeretes, hogy mire képes egy városközösségben létrehozott párt (factio). A vizsgálatot végző Novák felveti a kérdést: hogyan lehetséges, hogy nemes, tekintélyes állásokat betöltő férfiak olyanokat állítanak igazoló leveleikben, amelyek nem felelnek meg a valóságnak? Az aenigma, a rejtély megoldását a következőkben találja. Január 13-án este levelet kapott Atyák aláírással, amelyben az ismeretlen feladók a következőket fejtik ki. Fájjalják, hogy a kiváló Benyák direktor rendje iránti gyűlöletből üldöztetést szenved, zaklatása ugyanis hamis vádaskodáson alapul. A vizsgálat titkos, nem nyilvános és hivatalos, hanem magánházak falain belül fűjják a kígyókövet. Felkéri Novákot, álljon el ezen illegális, törvénytelen vizsgálattól, mivel a karok és rendek valamint a levél írói egyaránt elkötelezték magukat Benyák védelmére. Ellenkező esetben arra kényszerülnek, hogy a *fehérvári klerus ellen* eljárjanak, és mindent leleplezzenek az igazságosság szellemében.

Mentler szolgabíró is kifejti Nováknak: a direktornak nem egy igen befolyásos támogatója van Fehérváron, akikkel őt a legbensőségesebb, legmeghittebb kapcsolat fűzi össze. Aki tehát a direktor ellen szólni merészelne, az gyűlöletessé válik előttük. Zuber Sándor városi ügyvédnek szintén az a véleménye, hogy a direktor a nagy befolyással bíró, igen hatalmas urak közül többnek baráti érzelmét megnyerte magának, így a kellemetlenségektől való félelem többeket visszatart az igazság kimondásától. A volt városi jegyző, Hiemer özvegye is igen aggodalmaskodott, amikor Novák magához hívatta kihallgatásra. Félt a Benyák-pártiak gyűlöletétől és sértegetéseitől. Hivatkozott a pécsi példára: milyen és mekkora jelentőségű érvekkel támasztották alá eljárásukat, és mégis mindezeket felülkerekedett pártfogóinak védelmezése, végül semmi foganatja nem lett az eljárásnak. Hiemerné a Deling-ügyre célt, amikor is az illuminátus és kantianus professzort felmentették az ellene felhozott vádak alól. A Benyák-ügy sikerén felbuzdulva Novák jelenti fel ismét 1794 nyarán, most már elérve célját.

A Benyák-párt tagjai gyakran éjszakába nyúlóan üléseztek, bezárkózva a direktor lakásába. Ezekre a megbeszélésekre a következők vettek részt: Végh, megyei főjegyző, Farádi Vörös Ferenc aransarkantus vitéz, Fejér, valamint Tolna vármegye táblabírája; három nemzeti iskolai professzor, közöttük Hoffmann Jakab; Seth orvos és Tergovtsits József ügyvéd. A fent említett, Atyák aláírással ellátott levelet is ők fogalmazták. Vörös Ferenc ugyanis felkereste a Novák-párti Baján

Ferenc káplánt, és ismertette vele a levél tartalmát megtoldva azzal a fenyegetéssel, hogy: „Rendelkezik az ő társaságuk elegendő eltökéltséggel, pénzzel és van feje. Szeretné ő látni, ki tesz valamit a jövőben Benyák ellen! Ha ő lenne a város bírja, megkérdezné, miféle joghatóság alapján tevékenykedik itt a főigazgató?”⁹ Majd dühöngve támadott valakit, és társaságuk törvényének, valamint a társasági hűségnek megszegésével vádolta. Az illető ugyanis semmiféle eszközt sem használt fel Benyák megvédésére, noha az említett alaptörvény szerint minden egyes tag a legszigorúbban köteles a másikat megvédeni.

A főigazgató a következőket üzenté vissza Vörös Ferenc táblabírónak: „Tudják meg, hogy ismertek előttem a levél szerzői; tudok az általuk tartott konzultációk helyéről, idejéről; ismerősek maguk a tanácskozók is. Akartam is azonnal levelet küldeni a *császárnak*; csupán az a megfontolás tartott vissza, hogy a körülmények alakulásától és a dolgok kimenetelétől tegyem függővé annak elküldését.”¹⁰ Az ügyet tehát Novák politikai összeesküvésnek kezeli, és cicerói stílusa nyíltan utal arra, hogy a Catilina-féle összeesküvés leleplezésének pózában tetszeleg.

A Benyák mellett felhalmozott bizonyosságok titkát tehát abban látja a főigazgató, hogy létezik Fejérváron egy társaság, szövetség (*societas*), amely hatalommal, pénzzel és vezetővel rendelkezik. E társaság alapvető törvénye minden egyes tagját kötelezi a többi tag védelmére. Mindebből három dolog következik, írja Novák: 1. Benyák tagja ennek a – bármiféle célú – szövetségnek. 2. A társaság e tagjának megadták a védelmet a közös hűség kötelme szerint. 3. Magát e védelmet a társaság alapvető törvénye, nem pedig az igazság normája szerint vitték véghez. Ezek a tehetősebb osztályból való Benyák-pártiak az igazolásokkal igyekeztek elkerülni bizonyosan bekövetkező kellemetlenségeiket. Végül – fejtegeti a főigazgató – a tanúbizonyosságok nagyrészt negatívak: pusztán a bűn nem tudásáról szólnak, vagy pedig nem arról, amiről a kérdésben szó van. Néha erre hivatkoznak: „Saját ismereteim, tudásom szerint.” Példa minderre: Fehérvár szenátusának ülésén súlyos konzultáció folyt, milyen bizonyosságot adhatnak Benyák kérelmére? Az erkölcsöktől elválasztva nyugodtan adhattak jó véleményt a direktor igazgatói munkájáról. Erkölcséről csupán ennyit állítanak: Benyák ellen nyilvánosan sohasem adtak be panaszt.

A főigazgató a helytartótanácsához intézett jelentésében csupán „nem tudom miféle társaság erejéről” (*nescio, cujus societatis vis*) beszél. A korábbiakban említett levelében, amelyet egy bizonyos püspökhöz intéz május 5-én, azonban már nevével nevezi azt: *a szabadkőművesek ligájáról* tesz említést (*latomorum liga*). Ezek Novák elleni fejérvári mozgalma miatt gyorsan vissza kellett térnie Bécsből avégett, hogy a Benyák-ügyben készített jelentését felküldhesse a helytartótanácsához. Ehhez csatolt egy iratot, amelyben Benyákkal együtt a szabadkőművesek ligáját is eléggé leleplezi, egyben kéri a helytartótanácsot, hogy jelentését eredetiben küldje fel *Őfelségének*: „Azon megfontolásból, hogy a császár tudjon intencióinak akadályoztatásáról, azonkívül megismervén a dolgok igen súlyos, messze kiható, veszedelmes állását, késedelem nélkül megtörténjék a baj orvoslása.”

Még többet tudunk meg a társaságról abból a névtelen levélből, amelyet a főigazgató jegyzetei szerint Rosty Ferenc írt január 27-én Nováknak. Ebben felsorolja mindazokat, akik I. 26-án összejövetelt tartottak, és arról konzultáltak, hogy mi módon akadályozzák meg a főigazgató tevékenységét. A levél végén megemlíti, hogy Végh megyei főjegyző és Vörös Ferenc táblabíró titkos ismeretőjele az „in Israel”, vagyis valószínűleg ez lehetett társaságuk elnevezése: az Izraelhez címzett páholy, klub.¹¹ A fehérvári klub titkos társaság volt, amelyet főként városi és megyei hivatalnokok, valamint értelmiségiek: tanárok, orvosok látogattak. Azt, hogy miről és milyen szellemben folytak összejöveteleik a viták, arra következtethetünk Benyák nézeteiből, felfogásából, amelyekre különféle feljelentések, Nováknak tett titkos denunciaciók utalnak. Már a török háború idején, 1789-ben

⁹ Fejér megyei Levéltár, Királyi Gimnázium iratai. Acta in negotio localis directoris: „Minitando, societati suae et animos, et pecunias et caput esse . . . Et violatae legis socialis fideique accusabat.”

¹⁰ OL Lit. Polit. Fons: 78. Pos.: 4/22. Diarium: „Scirent etiam, optime mihi notos esse epistolae submissae auctores; scire habitae consultationis locum, tempus; scire consultores ipsos. Voluisse me illico epistolam Augusto submittere . . .”

¹¹ OL Lit. Polit. Fons: 78. Pos.: 4/32. 1794.: „In reliquo, quae dum sub rosa significarem nomina eorumdem aliunde nota in Israel, quorum saltem primae vocis litterae expressae sunt.”

megfigyelte házigazdája, Vunts sebész, hogy Benyáknak rendkívül szabados a vallásról alkotott felfogása, és hogy ellenséges érzelmekkel viseltetik az uralkodó felséges ház iránt.¹² II. József halála után pedig Mentler szolgabíró közlése szerint: „A kurucz világban levette rendjének ruháját, világi módra járt-kelt; magyar csizmában, nadrágban, *háromszögletű kalapban*, kaputban (városi viseletben használt hosszú felsőkabát). Éjjel *magyar* sarkantyús csizmában és *magyar* juhászbundában bolyongott.”¹³ A nemesi-nemzeti ellenállás és a francia forradalom idején tehát viseletével is reprezentálni akarta magyarságát és szimpátiáját a forradalommal. Rosty Ferenc, a helyi szabadkőművesek legfőbb eszmei ellenfele és leleplezője mondotta el a főigazgatónak: „*A direktor a francia forradalomról igen lelkesen beszélt, és azt helyeselte.*”¹⁴ Nem véletlenül emelte ki e mondatot a korabeli helytartótanácsi vagy bécsi központi kormány szervhez tartozó hivatalnok vörösbarna ceruzával húzott kettős vonallal!

Ákár Benyák írta a francia példa követésére buzdító politikai költeményt 1790-ben, amint Takáts Sándor állítja,¹⁵ akár csupán lemásolta, ahogy Benda Kálmán feltételezi,¹⁶ mindenképpen egyértelmű állásfoglalást jelent a „lázító és felségsértő” vers létezése a direktor saját kezű iratai között:

Rajta magyar! mit akarsz? Van példád, nagyra mehetsz most.

Boldog időt s utat francia, belga mutat.

Folyhattak még beszélgetések a fehérvári titkos társaság összejövetelein a felvilágosodás szellemében olyan jellegű témákról is, mint a babona, vallás, erkölcs mibenléte. Kétségtelenül nagy hatással lehetett beszélgetőpartnereire Benyák Bernát, amire abból következtethetünk, hogy a vád 70. pontja kijelenti: A direktor vallásossága igen gyanús, kétséges. Két előkelő hölgy, amikor értesült a direktor felfüggesztéséről, ujjongva mondotta: végre-valahára elmegy a városból az, aki férjeiket megrontotta, és romlottságukat megerősíteni törekedett. Novák megyei orvos felesége beszámolt Veiland plébánosnak, hogy Benyák volt az, aki férjét nemcsak, hogy minden romlottság gyakorlásába bevezette, hanem benne minden katolikus érzést felforgatott, megdöntött, eltörölt. Benyák kijelentette náluk, hogy nem hiszi el az élő Isten jelenlétét a kenyér színe alatt a mise szertartása folyamán. Pater Veiss, az elemi iskola hitoktatója szerint a direktor a római katolikus vallásról igen gonoszul (pessime) vélekedett. Vádolták azzal is, hogy gyakran elhanyagolta a szentmise-áldozat bemutatását. Szűz Máriáról megvetéssel hangoztatta: semmi jelentősége nincs; egyedül csak Istenhez kell folyamodni. Amikor 1792/3 nyarán Füreden nyaralt, társával, a kálmínista alispánnal együtt pénteken húst evett, és olyan kijelentéseket tett, amelyek nem váltak a katolikus vallás dízére. Megértéssel vette, ha barátai vidám hangnemben méltányolták léletszeretétét. Szt. Ignác ünnepén, születésnapján Pöntölén nagyszabású összejövetelt tartottak. Ezen alkalommal néhányan az ő dicséretében törtek ki, és kijelentették, hogy neki az asszonyi szerelmek, amelyeknek átengedte magát, semmisségek. Egy alkalommal Rhee szappanosmester feleségét gúnyolta, mivel az a felfogása, hogy ha házasságtörést követne el, tüstént elvinné az ördög. Rhee felesége így felelt: kételkedés nélkül hiszi, hogy ez a legsúlyosabb bűn, és az Isten hasonlóképpen kell, hogy büntesse. A direktor így replikázott: „Gyerekség! Ez csupán papi koholmány és az emberek becsapása!” Jellemző a direktor szabados felfogására a következő provinciális bájú jelenet. Az egyik vádpont szerint gyakran hívott magához nőszemélyeket, hogy keressenek bolhát a takaróiban. Megtörtént ilyenkor, hogy a jelenlévőnek ujjai összehajtogatásával jelezte azt a figurát, alakzatot, amely a testi

¹²OL Lit. Polit. Fons: 78. Pos.: 4/22.: „... ob religionis licentiam et ob observatum erga Augustam domum regnantem malum affectum.”

¹³Uo.: „In hungaricis cothurnis, caligis, triangulari pileo, caput, sine ullo clericali et ordinis sui habitu saeculariter incesserit.”

¹⁴OL Lit. polit. Fons: 78. Pos.: 4/22. Diarium: „Directorem de revolutione Gallica spirituosi locutum fuisse, eamque approbasse.”

¹⁵TAKÁTS Sándor, i. m.

¹⁶BENDA Kálmán, *Ismeretlen politikai költemény 1790-ből*, in, *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978. 390–398.

kapcsolatot fejezi ki. Dohányzott, bálókba járt, és állítólag gyakran panaszkodott társasága tagjainak saját papi mivoltára; inkább a férji státusra lett volna alkalmasabb – mondotta. Egy Zsuzsanna nevű szolgálólánynak azt fejezte, hogy a testi kapcsolat férfi és nő között nem olyan nagy bűn. A templomban csak azért prédikálnak ellene, nehogy az ifynek utcán és a nyilvánosság előtt történjenek. Jöhet hozzá nyugodtan mise helyett, majd ő leimádkozza a prédikációk elhanyagolását. Vádolták azzal is, hogy amikor az Esterházy-házban lakott, egy bizonyos klerikusnak alkalmat nyújtott a szolgálólányával való intim kapcsolatteremtésre, amikor kettejüket összezárta.

A felvilágosult gondolkodásnak fehérvári egyházi körökben később is akadnak folytatói. Horvát István történész jegyzi fel, hogy 1805-ben Perger József, a fehérvári papnevelő ház dogmatika tanára elkérte tőle Holbachnak, a francia materialista filozófusnak, az Enciklopédia legtermékenyebb munkatársának egy művét. Horvátnak viszont elküldte viszonzásul Cannabich: *A keresztény egyház régi és új tanításának bírálata* c. munkáját, amely szerintük „igen ébredten” készült, valamint Kant egy művét.¹⁷

Benyákot – szabados életmódját ürügyül felhasználva – Deling pécsi jogakadémiai professzorhoz hasonlóan kétszer is feljelentették. Először 1792-ben történt kivizsgálás az ügyében, de miután bizonyítékait meghallgatták, a helytartótanács 1793. III. 18-i rendeletével a további vizsgálat alól felmentette, állásában pedig meghagyta. Benyák az 1794-es új vizsgálat során gyakran hivatkozik arra, hogy a Novák által ellene emelt vádpontok a régiéek, semmi újat nem tartalmaznak, nem melegíthetik fel tehát a feljelentők a helytartótanács által egyszer már határozattal lezárt ügyet. A történelmi körülmények azonban időközben a francia forradalom viharos fordulatai következtében megváltoztak, s az új viszonyok között ügyét már másként kezelték. 1794. június 30-án küldte el Bécsbe jelentését a helytartótanács Benyák ügyéről, ugyanezen év július 23-án tartóztatták le Martinovics Ignácot nyolc bécsi jakobinus társával egyetemben. 1795. május 20-án történt Martinovics és társainak kivégzése, és nyolc nappal később adták ki a császári rendeletet Benyáknak állásától való felfüggesztéséről.

Az indítékokat, amelyek Schwarzbauert és társait a második feljelentésre készítették, a direktor a következőképpen sorolja fel. Az állására török bosszúja, irigysége, rosszindulata és haraggal telt részrehajlása, valamint a piarista rend iránti gyűlölet. Negyvenkilenc éves, amikor perbe fogják, és harminc éves tanári munka áll mögötte! Minél nagyobb ugyanis az érdem, a közügyek érdekében végzett munkálkodás, – folytatja gondolatmenetét – annál inkább nő az irigység és az ilyen férfiak folyamatos üldözése, tönkretéve. Addig nem irigyeltek, amíg 200 rajnai forint jövedelemmel rendelkeztem; amikor 400-ra, sőt 500-ra emelkedett, kezdtek állásomra törni. A főigazgató is *előítélettel*, irigységgel és ármánykodó cselvészénnyel vádolja meg. Benyák az egész eljárás folyamán ártatlanságát bizonygatja, és kéri hírének-becsületének helyreállítását, hivatkozva a XVIII. század egyik leg többször idézett szólás-mondására: *Vita et honor pari passu ambulat*, azaz: élet és tisztesség kart karba öltve járnak. Az ellene emelt vádak a vizsgálat során koholták, néhány rosszindulatú ember produkálta, akik fondorlatosan keltették az ilyenfajta közsa híreket. „Becsületem és tisztességem magát az életet jelenti, amely becsületet 30 év zizsáságos munkájával szereztem. Ha pedig sorsom az, hogy ártatlanságom ellenére üldöznek, Megváltónk példájára, aki ártatlanul tanítványai által feljelentetett, eladatott, megtagadott és keresztre feszítettet – üldöztetésemet türelmesen elviselem.” Annak fényében, hogy a Benyák ellen felhozott vádak közül jó néhány beigazolódott az eljárás folyamán, enyhén szólva furcsának tűnik a direktor által felhozott párhuzam. De nem volt idegen egyéniségétől a színészkedés sem, és minden eszközt megragadott, hogy állásában maradhasson. Megkísérelte, hogy hízgeléssel és látszólagos megalázkodással hasson a főigazgatóra: „Nem kétlem, hogy Főtisztelendőség szíve mélyén a leggyengédebb érzelmekkel azon igyekszik, hogy legszentebb katolikus vallásunkat minden botrány feltjától tisztán megőrizze.” Egy másik, Novákhoz intézett levelét így fejezi be: „A továbbiakban válaszaimat Főtisztelendőségnek ajánlom kegyes jóakarátába, egyszersmind szemeimből folyó könnyek között atyai kezeit jámbor csókkal illetem, és egészen le vagyok kötelezve magas pártfogásába.” Novák Krizosztomot azonban nem lehetett ilyen fogásokkal letéríteni útjáról, rendíthetetlenül folytatta a megkezdett vizsgálatot.

Ennek folyamán 75 pontba foglalta a Benyák ellen felhozott vádakot, amelyek közül a legfontosabbak időrendi sorrendben a következők. 1784–88-ban Rhee szappanfőzőnél lakott, és Erdélyi Őrszét, egy katona özvegyét alkalmazták szobája takarítására. Egy alkalommal rút pozitúrában, a direktor

¹⁷ Horvát István *Pest-Budái naplója*. Mindennapi. Bp. 1967.

tor ágyán hanyattfekve rajtakapták, Benyák pedig mellette állt alsóruhában, sápadtan. Az asszony igazolásában elmondja, hogy a borbély négy heti kúrja alatt semmit sem gyógyult. Kérésére a direktor felebaráti szeretetből kezelte, momordilla olajjal bekente, bekötötte a lábán levő sebet. Eközben azonban egyetlen illetlen szóval sem illette. Benyák megjegyzi az úgyről: nála ez a szeretet műve volt, amit ellenfelei véteknek magyaráztak.

Mindenfajta asszonyok csapata folyamatosan látogatta őt, – folytatódik a vádak sora – miközben kiabálásokkal, jajgatásokkal jelezték a bűnös akciókat. A direktor válaszában kifejti, hogy egyik mos, a másik varr, a harmadik rendet rak, mások pedig szívesseget kérni jöttek hozzá.

A tanulók késői kóborlásait és bomlott erkölcsüket a direktor hasonló tetteivel mentegetik és igazolják. Benyák védekezésében a hanyag és rendetlen tanulókat vádolja e vád kitalálásával. Vádolták azzal is, hogy nagy szabadosságot engedélyezett a tanulóknak a bálba való járás tekintetében is, noha ezt II. József engedélyezte tanügyi rendeletével. A ferences rendház főnöke, a gvardián mesélte a főigazgatónak, hogy az ifjúság a templomban a lehető leglazább, legközömbösebb, legszínvonalalabb. Annaira nem ügyelnek rájuk, hogy 1793-ban illetlen figurákkal vették tele a templom és az iskola padjait. Horváth Antal helyettes városi fiskális, ügyész véleménye szerint bármely házba megy, ahol valamire való formájú leány van, a tanulók ott összegyülekeznek. Szabadosan beszélnek erkölcsileg rút dolgokról, és e tekintetben a több éves házasságokat is felülmúlják. Mindezek forrása és eredete a professzorok és az igazgató életmódja.

A vád szerint Hiemer volt városi jegyző özvegyét is sokat zaklatta és agitálta rút dolgok elkövetésére. Végül egyszer, amikor széken állva a faliképeket törölgette, felemelvén ruháit, lemeztelenítette. Miután kemény pofont kapott, el kellett távoznia házából. Benyák válasza: dühös rá Hiemerné, mivel vásott tanulóifiai keményebben fogta.

A direktor 1788/89-ben Vunts sebésznel lakott, majd húsvét táján visszatért Rhee-hez. 1790/91-ben a Bedő házban vett magának szállást. Ezen idő alatt történtek a vád szerint a következők.

A Vunts-házban a szolgálólány fel akarta mondani a munkát a direktor szüntelen ostromai miatt. Végül is Benyák mesterkedésével elérte, hogy Katalin szótlanul tűrje, amikor kebleit tapogatja ezzel a kérdéssel: „Minémű daganatok ezek itten?” Az érintett Bodri Katalin ezzel szemben kifejti bizonyosságlevelében, hogy soha semmiféle tiszteletlenséget nem tapasztalt a direktor részéről, és hasonlókat nem akart távozni urától. Benyák azt a magyarázatot fűzi a feljelentéshez, hogy Vunts gyűlöli őt, azért feketíti be.

A 27. vádpontban olyan tett elkövetésével gyanúsították Benyákot, amelyet Novák méltán nevezett „nyomorult ügy”-nek (misera causa). A kérdéses pont így szól: a Bedő-házban a cigányasszony nem elégedett meg a testének használatáért kapott bérrel; kétszer-háromszor háborgva visszatért annak növelését követelve azon a címen, hogy a vele elkövetett nagy bűnért misét kell mondatnia. Spindler Szabó felesége, aki kihallgatta őket, állítólag tisztán hallotta, hogy a direktor számolta le a pénzt a keresztesi cigányasszonynak: „Ez is ötödfél, ez is ötödfél.” Megfigyelte azt is, hogy az valóban adott fél forintot a franciskánusoknak mise bemutatásáért. Mészáros Erzsébet szakácsnő, aki ugyanabban a házban lakott, vallomása szerint tisztán hallotta, hogy a direktor kifejtette: semmiféle fizetségben nem egyeztünk meg előzőleg, következésképpen nem is tartozom vele. Akkor a cigányasszony megfenyegette, hogy beárulja az előjáróknak és a férjének. Hosszas alkudozás után végül Benyák 13-ig számolt. A direktor védekezéséért elmondta, hogy ebből a tragikus jelenetből képzelt tettekre következtek ellenségei. Ugyanis sohasem szenvedhette, hogy magát rút dolgokkal beszennyezze. A cigányasszony avégett jött hozzá, hogy fia házassági engedélyét intézze el neki. El is vezette az alispánhoz, és beajánlva nála hagyta. Később visszatért panaszkodva, hogy nincs pénze az éjszaka eltöltéséhez. Adott neki két garast. A következő napon újra megjelent, és különféle szükségleteire hivatkozva pénzt kért, többek között mise bemutatására. Adott neki könyöradamány, alamizna gyanánt 30 krajcárt. Ekkor háborgatta, hogy adjon neki többet, mert ünnepponon akarja bemutatni. Magyarázat azzal mentegette magát, hogy ő „szegény legény”, s ő maga is sok tekintetben szűkölködik. Itt említtem meg, hogy a direktort a fehérvári könnyűűvérű szolgálólányok csak úgy emlegették, hogy: „Karajczáros”, utalva szűkmarkúságára. A vita végén, hogy szabaduljon tőle, adott neki két forintot. Végül eljött harmadszor is, ismét pénzért zaklatta, sőt még fenyegetődzött, adott tehát neki egy aranyat. Néhány nap múlva ismét megjelent, és kérkedve mutogatta a mellkötőjében őrzött, Benyáktól kapott aranyakat sürgetvén, hogy adjon hozzá még egyet. Akkor a direktor köpenyét és

kalapját felöltve a megyeháza felé vette útját. A cigányasszony egészen a Zichy-házig követte, majd végleg eltűnt.

1788/89 folyamán, amikor Orosz Zsuzsanna szolgált a nagyprépost házában, Benyák mindennapos vendég volt náluk. A ház gazdaasszonya, Marinka egy idő után észlelte, hogy Zsuzsanna reggelenként meglátogatta a direktort, majd visszatérve pénzt, ruhát, élelmet, topánkát hozott tőle. Kérdésére a lány elsorolta az intim kapcsolatok fajtáit, amelyeket a direktorral szokott elkövetni. A figyelmeztetésre, hogy gyermeket foganhat, azt felelte: Benyák biztosította, hogy semmit se féljen; ha tíz asszonnal tartana is kapcsolatot, gyerek sohasem lenne abból. Mikor a prépost savanyúvizes kúrán tartózkodott, a direktor elküldte a gazdaasszonyt a szőlőbe borért. Mikor visszaérkezett, mindkettőjüket együtt találta. Sápadtan fogadták. Zsuzsanna Benyák távozása után így szólt: „Oh haragos ebatta papja! Mihelt elment az asszony, reám csukta a szobát, azuta mindig kénzott. Mint a veszett marha, úgy jön rám.” Úton-útfélen megszólongatják Marinkát, hogy miért engedí szolgálóját „ilyen tsunya szóbeli emberhez” menni? Mivel nem tudta szolgálóját visszatartani a direktor látogatásától, rávette, hogy menjen el gyónni Silinger Atyához. Alapos megrovás és korholás után visszatérve Zsuzsanna így szólt: „No, a fene egye meg a papját, én soha többet hozzá nem megyek!” A gazdasszony gyakran hallotta, amikor a direktor így szidalmazta a lányt, ha pár napig elmaradt: „Ördög bujjék a kurvanyádba, miért nem jössz már el?!” A lány így vágott vissza: „Ejnye, haragos ebatta papja! Bizon már nem maradhat az ember tőle!” Gyakran tegezte Benyákat, a fenével etette, miközben a direktor nevetve mondotta: „Marinka! Bolond ám ez a leány, nincs ám ennek esze!” A lány így replikázott: „Bolondabb vagy bizony te!” Amikor Marinka egy alkalommal éppen kenyeret dagasztott, megérkezett a direktor, és könnyörögve kérte, nehogy a prépostnak mondjon valamit Zsuzsanna terhes állapotáról, mert mihelyt értesül róla, a méltatlankodástól betegségbe esik. A lány, amikor már érezte méhében a terhet, elkezdett járni a franciskánusok kocsisával. Gazdasszonya óvta a „különös házasságtól”, félve annak kimenetelétől, de Zsuzsanna ezt felelte: „Édes asszonyom! Már nem maradhatok attul a fene direktortul!” Benyák mindent megígért neki, ami a házasságkötéshez anyagilag szükséges, és mivel a leendő férj szegénysége miatt az eljegyzési stólát (díjat) sem tudta kifizetni, a direktor adott e célra Zsuzsannának 4 húszast és 1 tízest. Az asszony a házasságkötés után két hónapra szült, és férje zaklatására sem volt neki hajlandó elismerni, hogy a gyerek a direktortól van.

Zsuzsannát Csankó Katalin követte a prépost szolgálatában. Még Zsuzsanna is ott tartózkodott, amikor egy alkalommal a direktor zörgetett, bebocsátást kérvén. Marinka az új szolgálót küldte ki ajtót nyitni. Homály volt, és Benyák mindjárt a melléhez kapott mondván: „Te vagy-e Zsuzsi?” Hamarosan őt is ostromolni kezdte, hogy jöjjön el hozzá éjszaka, s hogy ne ébressze fel gazdasszonyát, ígért neki ópiumot, vagy valami hasonló álomport, amit ha Marinka vacsorájába kever, attól mélyen elalszik. Megígérte Katinak, hogy ha néhányszor eljön hozzá fűteni, többet fizet neki, mint az öreg (ti. a nagyprépost) egész évre. Mivel a zaklatásnak egyre nehezebben tudott ellenállni, őt is elküldte gazdaasszonya páter Silingerhez, hogy fedje fel gyónás formájában a helyzetet, és egyben kérje meg arra, hogy minderről tájékoztassa a prépostot. Silinger azonban rábízta ezt a kényes feladatot a prépost gazdaasszonyára. Katalin azt is elmondta gyóntatójának, hogy egy alkalommal reggel találkozott Benyákkal, aki megkérdezte tőle, hogy hol volt. Azt felelte: a templomban. Erre a direktor így válaszolt: „Ostoba! Miért nem jöttél hozzám? Ott is imádkozhattunk volna.” Páter Silinger egyébként a Benyákkal szemben álló ellenpárt egyik tagja volt, aki maga is bevádolta Nováknál Benyákat. Többek között elmondotta róla a következőt. Egy alkalommal a direktor testi kapcsolat létesítésére agítált egy leányzót, aki azzal védekezett, hogy páter Silinger véleménye szerint ez súlyos bűn. Benyák így felelt neki: „Páter Silinger ostoba jesuszta; mit tud ő ezekről a dolgokról?”

Mikor próbálkozásai nem vezettek eredményre Katalinnál, megfenyegette őt és gazdaasszonyát, hogy a prépost hazaérkezése után mindannyiukat bevádolja, milyen költségesen intézték a ház ügyeit. Az ügy végkifejlete az lett, hogy 1790 januárjában, miután a nagyprépost visszaérkezett az országgyűlésről, felfedték neki az egész ügyet, aki erre haragjában végérvényesen kitiltotta Benyákat a házból.

A direktor a vádakra azzal felelt, hogy Teringerné, Marinka, aki ellene vallomást tett, gyűlöli őt. Felhozta védekezésül Hell Ferenc csákvári plébános igazolását, amelyből kiderül: Orosz Zsuzsanna 1790 márciusában Csákváron meghalt. Azonban olyan silány formája volt (ita vilis forma fuit), hogy nem kívánhatta meg a direktor. Ezért nem hiszem – írja –, hogy páter Benyák valaha is valami *rút* dolgot vitt volna véghez a megjelenésére és formájára nézve *rút* asszonnal – fejezi be levelét szójáték-

kal a plébános.¹⁸ A férj, Totth vagy másként Jankovics János pedig bizonyítja levelében, hogy néhai Orosz Susi hitvestársa összekerekülésük előtt tőle esett meg. De én azt szívekre vévén – írja – el is vettem, s gyalázatba nem akarván hadni, reá következett házasságunkkal meg is böcsösítettem. Benyák szerint a súlyos váddal hamisan terhelte őt Marinka, aki egy halott szavaira hivatkozva ármánykodó cselszövénybe bonyolódott. Mindezen védekezésének azonban csattanós cáfolatát nyújtja Grubanovics Zsigmond nagyprépost Novákhoz írt levele. Ebben közli, hogy 1790 folyamán Budán és Pozsonyban volt hivatalos elfoglaltsága. Visszatérése után értesült róla, hogy Benyák az ő szolgálóival méltatlan módon járt el, amely háza és házanépe jó híret egyaránt elrontotta. Ezután soha többé nem bocsátotta be társalgásra házába. Írt ezenkívül a direktor rendfőnökének is, kérve, hogy vigye át rendjének egyik házába. Perczel Imre tartományi rendfőnök 1792. október 4-én kelt válaszában elmondja a fejevári nagyprépostnak: felszólította Benyákot, hogy önként hagyja el hivatalát, és ismertette vele a kérés súlyos okait, de semmit sem ért el. Könnyek között jelentette ki, hogy ártatlan, csupán ellenségeinek áldozata. Perczel figyelmeztette, hogy mi következik be, ha ügyét kivizsgálják, és azt elveszíti, önmagának és rendjének igen nagy gyalázatára. Azt válaszolta, hogy attól egyáltalán nem fél. Ez az egy mód állt rendelkezésemre, hogy elmozdítsam helyéről ezt az embert, mivel a helytartótanács helyezte oda. Megkísérek majd még más utat is, miután vele és rendjével tanácskozom.¹⁹ Ez az intézkedés azonban elmaradt, fűzi hozzá Grubanovics, amit csak fájlalhatunk, ha a dolgok végkifejletét nézzük.

1791 októberében Benyák átköltözött az Esterházy-házba, ahol 1792 októberéig maradt. Ebben az időszakban történtek a következők. Benyák lakása egy szobából és egy hozzá kapcsolt előszobából állt úgy, hogy a bejárás saját szobájába csupán az előszobán át volt lehetséges. Botránkozást okozva felfogadott egy csinos szolgálólányt, Selymes Annát, akinek ágját az előszobában helyezte el. Az igen szegény szülőktől származó leányt rövid idő alatt úgy felruházta, hogy hasonlatossá vált a tehetősebb polgárlányokhoz. A szolgálólányt oly nagy becsben tartotta, hogy az vele egy asztalnál étkezett. Anna időközben nemibetegségbe (morbus gallicus) esett, de a direktor nemcsak hogy megtúrta magánál, hanem saját szobájában és heverőjén helyezte el. Csupán egy spanyolfal takarja el, és gyakran látják, amint legyezgeti. Orvosokkal gyógyíttatja, és a beavatkozásokat a nemiszerv környékén megszemléli. Iránta érzett szenvedélye annyira elvakította, hogy amidőn Kauth sebész meghívta szülőjébe ebédre, Annát is magával vitte, ragyogóan felöltöztetve. Az asztalnál azonban nem kapott helyet, és így megsértődött. Benyák békítette, majd kocsisával hazavitette. Érzéketlensége odáig fajult, hogy Selymes Anna eljegyzési cédulájára ráírta: „A direktornak fogadott leánya.” Erről értesülven a püspök, töröltette a botránnyos feliratot. Az esküvői menetet nagy tömeg szemlélte meg; fejét rézporral (cyprio pulvere) meghintve, köpenyben halad a menetben a direktor, és követi a különleges ruházattal felkészített menyasszonyt. Házasságkötése után pár nappal az új asszony nem férjével, Zombori Bálint csapómesterrel tölti éjszakáit, hanem a direktorral, heti egy-két alkalommal este elmenvén reggel lappangott haza. Ráadásul Benyák is gyakran eljár a Rácvárosban levő Csapó utcában bérelt lakására, ahol a kettő közül az egyik fényűzően berendezett „parádés szoba” a direktor számára tartatott fenn. A férj mindezt megsokallván veszekedni kezdett feleségével, „előfogta, és jól megbírsákolta”, így kiabálván vele az egész utca füle hallatára: „Atta teremtette pap kurvája!” Az utcagyerekek csak így emlegették: direktor kurvája, az asszonyok pedig cifra direktornénak, vagy direktor cifra menyetskéjének nevezték. 1793-ban Selymes Panni átköltözött a Rác utcába. Itt 40 Ft-ért bérelt egy saját házat, amely összeget a direktor fizette ki. A környék irigykedő asszonyai tételesen felsorolják vallomásaikban a direktortól kapott ajándékokat: „12 sor ezüst lánc, ezüst hajtű karpereccel és lánccal együtt, kő vagyon benne; fehér, apró gyöngy, közte gránát; ezüstkanál, sótartó; dupla fekete selyem keszkenő, török virágos újmódi keszkenő, egész öltözet selyem ruha, bölcső, karton, ágyhuzat, takaró, asztal, fekvőhely, szekrény, konyhafelszerelés, liszt, must, tök és más élelem”. A botránny nőttön nőtt, különösen karácsony táján, amikor Selymes Panni megjelent bundában, amelyet prémes bőr fedett teljes egészében; felkészítve arany fülbevalókkal, olyan választékos öltözetben, amelyet tehetősebb polgárlányok sem engedhettek meg maguknak. Valósággal uralkodott a direktor házában. Amikor Benyák új

¹⁸ OL Lit. polit. Fons: 8. Positio: 4/8. 1794.: „Nec ego suspicari poteram, ut P. Benyák cum *indecorae* speciei et formae muliere aliquando *indecori* quid egisset.” A szójáték az „*indecorus*” melléknév kettős értelmén alapszik: rút – illetlen.

¹⁹ OL Lit. polit. Fons: 78. Posit.: 4/33.

szolgálot fogadott fel, igen zokon vette. Kijelentette, hogy az közismert kurva, aki katonákkal szokott bolyongani. Majd bement a direktor lakására, rátámadt a szolgálóra, és az egyik ott lakó diák sarkantyús csizmáját felkapva úgy fejbe vágta vele, hogy vérző sebet ejtett rajta. Benyák másik felfogadott szolgálója is kétes hírvű volt, mindezeket összezárta a nála lakó két diákkal. Egyikük Gludovác diákhöz éjjelenként odalopakodott, és testi kapcsolatra lépett vele biztosítva őt, hogy nem fog tőle gyereke születni.

A vádpontok folytatódnak: nem törődve azzal, hogy már jelenleg is ténylegesen két asszonysemeélyt tart a házában, és azzal, hogy a püspök, valamint tanártársai is megintették már, eltűri még Selymes Anna látogatását is.

Benyák a vádpontokra adott feleletében kifejti: Selymes Annát mint szakácsnőt alkalmazta, és csupán akkor vette magához az előszobába, amikor betegségbe esett. Szülei és nővére ugyanis mezőgazdasági munkára jártak, és nem tudták ápolni. A direktor szobájától elválasztó ajtót azonban úgy fabrikálták meg, hogy ha valaki bezárta, a másik oldalról nem lehetett kinyitni. Mindezt a szükség, a rendelkezésre álló hely szűkössége hozta magával. Ami a lány szép formáját illeti, az ítéletet másra bízta. Nem feltétlenül kell a szolgálólányoknak formátlanoknak lenniük: „Azt mondanám inkább, hogy tisztaságszerető és hűséges volt. Bármilyen volt is a formája – szolgálatkész és hűséges volt.” Ami a lány származását illeti, a szegénység Isten keze, a feljelentő tehát gonosz bíró – fejtegeti tovább Benyák. Gondoskodott számára bizonyos ruhadarabokról azzal a céllal, hogy házasságában tisztességesen, üdvösségének minden veszélye nélkül tudjon élni. Elismeri, hogy ételt adott a betegnek, a feljelentő azonban vétkeknek vette a szeretet jeles művét. A szőlőbeli vacsoráról egészségi állapotára való tekintettel vitette haza, egy húszast adván ajándékba a kocsisnak. Ahhoz a vádhoz, hogy gyakran meglátogatta Pannit asszonykorában is, Benyák hozzáfűzi: rút karakterre vall, ha a köztársaság polgárai közül valaki maga vagy besúgóí útján idegen ház dolgai után kutat és kémkedik: mit csinál, mit eszik, hol fekszik, hol forgolódik az illető? A közbiztonság felforgatója (eversor) az ilyesfajta ember, aki nem méltó az emberi közösségre. (A Benyák által használt kifejezések: „excubare”, „explorare”, Ferenc császár hivatalos eljárási módjára is illenek!) Szomorú sorsa ez a katonáknak, nőtleneknek és papoknak – folytatja gondolatmenetét a direktor –, hogy gyakran ki vannak téve a rossz nyelveknek, mivel az ilyeneket könnyű asszonyi csábításokba belekeverni, és rosszindulatú vádaskodásokkal megtámadni.

Elismeri, hogy két szolgálót tart, de ennyit kíván a vele együtt étkező ifjak gondja, valamint a fűtésről és a házról való gondoskodás. A püspöki megintés tényéhez ezt fűzte hozzá a direktor: „Annak idején értesülvén hamis feljelentésemről, magam mentem hozzá, és ismertettem vele a vádakot, majd kértem tanácsát. A püspök atyai intését vigasztalással vegyítette, és elbocsátott engem kegyességének sok jelével. Ugyancsak egy izben a tanári ülés végén a második human osztály professzora a grammatikai iskola tanárával nálam maradt, és tanácsolta, hogy szolgálólányomat bocsássam el, amit én nyomban meg is tettem.” Novák József orvos, Kauth Ferenc és Tulkay János sebészek igazoló írásukkal tanúsítják, hogy amikor Benyák szolgálója a fáról leesve betegségbe esett, a direktor elhívatta őket. Amikor azonban a daganatot fel akarták nyitni, Anna a félelem miatt nem engedte, hogy a sebész a kezével hozzáférjen. Ezért hívták oda a direktort, aki mint házigazda és pap tanácsaival rávette őt az engedékenyebb magatartásra. Ezután Benyák átment a másik szobába, amíg a műtétet elvégezték.

Tény, hogy amíg Benyák sok tanút tud felhozni a maga igazának a bizonygatására, ellenfelei mindössze egyetlen írásos dokumentumot tudtak produkálni a Selymes Annával kapcsolatos vádpontokra. A testiönállít három Csapó utcai lakos írta alá, és kifejtik benne a direktor botrányt okozó látogatásait Annánál, valamint kapcsolatát a csapónéval. Benyák utánjárására kiderült azonban, hogy ezt is páter Bajánnak, az ellenpárt egyik tagjának a felkérésére írták, és a „téntát és kalamust” is ő adta nekik. (Itt említem meg, hogy a Csapó utca és a Rác utca, amely az elbeszélte jelenetek színpadául szolgált, már nem sokáig látható. Megkezdték lebontását, hogy helyére új, modern lakótelep épüljön. Nemsokára tehát egyetlen tanúként csupán a korabeli iratok és vizsgálati jegyzőkönyvek maradnak meg, a Rácváros a maga régies, történelmi hangulatával eltűnik Fehérvárról.)

Feltűnően sok a Benyák-ellenes csoport tagjai között a pap: Schwarzbauer, Baján Ferenc káplán, a ferences gvardián, páter Weis, Vailand belvárosi plébános. Ez utóbbi közli levelében, hogy a direktor rossz híre miatt erőteljesen követelte a püspöktől, hogy járjon közbe a férfiú megjobbítása érdekében. Benyák megfélemedezett az ismert mondásról: Si non caste, saltem caute, azaz: ha már nem tisztán él

valaki, legalább óvatosan, körültekintően csinálja, és mind vakmerőbbé vált az őt támogató városi és megyei hivatalnok urak támogatása folytán. A Benyák-ellenes párthoz tartozott még Mentler szolgabíró, akit a főigazgató úgy jellemez, mint aki tisztességes jellemű mind morális, mind pedig *politikai* tekintetben. Közéjük tartozott Rosty Ferenc is, aki amikor feljelenteni ment Novákhöz, magával vitte fiát is vizsgálni. Majd, miután ez dicséretesen végbement, elbocsátván fiát, vallott a főigazgató igényei szerint, politikai tekintetben bemártva a direktort, összekötve a kellemest a haszonnal. Ennek a pártnak a híve Geisz János, a nemzeti iskola 4. osztályának tanára, akit igazgatója, Korher Domonkos különféle fenyegetésekkel tiltott el attól, hogy a főigazgatóhoz járjon információkat adni. Felhívta figyelmét, hogy méltán nevezik már egyesek a főigazgató Stadtdrabant-jának, városi hajdújának, valamint arra, hogy Novák csupán eszközként használja fel Benyák pusztulására és Schwarzbauer megvédésére. A főigazgató, hogy lelket öntsön emberébe, kifejtette Geisznek: ne törődjön ezzel; Korher lelki tehetetlenségének tudja be. Eljön majd az idő, amikor az emberek *visszatérnek* a gondolkodásnak ebből a szédületéből az igazi mértéktartás kötelező szélcsendjéhez – amely kijelentést Novák szellemi programjaként is felfoghatjuk.²⁰ Végül a Benyák-ellenes csoport azon sokak által gyűlölt tagját említük meg, akit Benyák legfőbb feljelentőjének tartottak: Schwarzbauer Elek pálos szerzetes-tanárt, akit Novák árulásáért azzal jutalmazott, hogy Benyák felfüggesztése után – annak helyére – igazgatónak kinevezett. Noha a főigazgató váltig állítja, hogy a professzorok közül senki sem vádolta Benyákot, ez bizonyíthatóan nem felel meg a valóságnak.²¹ A direktor január 24-én ellentámadást indít Schwarzbauer ellen. A főigazgatónak beadott hat pontos jelentésében az első három tétel arra vonatkozott, hogy mennyi nyugtalanságot okozott Schwarzbauer, amikor különféle machinációival egymás ellen fordította a tanárokat. Beszélt egy pont az általa kirendelt tanulókról, akiknek az volt a feladata, hogy állítólag látogassák a kocsmákat, és ott a tanulókat rajtakapják. Schwarzbauer magánéletét – folytatódik a jelentés – házasember módjára éli, és megnevez néhány embert, aki erről a dolgról bőszes információkkal bír. Jellemző azonban a megjegyzés, amit Novák mindehhez hozzáfűz: a direktor ügyében felhalmozódott problémák sokfélesége, súlyossága és az ebből adódó időhiány okozza, hogy e témában – noha hasonlóképpen jelentősek lehetnek – semmit sem tehet. A speciális körülmények azt követelik, hogy ezen vádpontok vizsgálatát más időre halassza el. A beígért eljárást természetesen sohasem folytatta le, sőt Schwarzbauert tette meg igazgatónak. A speciális körülmények, amelyeket Novák emleget, nem értelmezhetők másként, mint hogy Schwarzbauer ellen semmiféle politikai kifogás nem merült fel, tehát megbocsáthatók magánéletének kilengései; szemben Benyák szabadelvű és szabadkőműves kapcsolataival.

A Benyák-ügy szemmel láthatóan igen felborzolta az egyszerű emberek kedélyét: különféle mendedmondák, zamatos népi mondások keletkeztek vele kapcsolatban. A fehérvári asszonyok például azt mondogatták, hogy sok megyébe hasonló csődör kellene direktornak.²² A Don Juan-i legenda látszik feltámadni abban, hogy általános vélemény szerint a direktornak 20 szeretője van különféle helyeken, leginkább a külvárosokban, főként magyar nők. A diákok azt beszéltek volt szolgálojáról, amikor megbetegedett, hogy gyermekágyban fekszik, és elkezdett terjedni az a vélemény is, hogy gyermekét Kauthék szőlejében szülte meg. Ezeket a – ahogy Virág Benedek nevezte – vénasszonyos fecsegéseket a főigazgató gondosan összegyűjtötte, és a vádpontok közé illesztette.

Végül gazdasági jellegű vádakkal is illette Novák a direktort. Eszerint bizonyos juhászok és egyéb szülők ajándékokkal szótkák rávenni Benyákot és a többi professzorokat arra, hogy fiaikkal szemben részrehajlók legyenek. A gimnázium 170 tanulója fejenként 20–20 krajcárt fizetett fűtési díj gyanánt a direktornak, ebből vásárolták meg a téli tüzelőt. Benyák azonban távozásáig mindössze 5 öl fát vásárolt, a főigazgató tehát intézkedik a hiányzó összeg visszafizetéséről. A direktor a vád szerint nem csak elfogadott, hanem megkövetelt bizonyos ajándékokat; részrehajló volt a szálláshelyek kijelöl-

²⁰OL Lit. polit. Fons: 78. Pos.: 4/22. Diarium: „Ex hac cogitandi vertigine ad debitam justae moderationis malaciam essent *redituri*.”

²¹Uo.: „Me aperte declarare, ex professoribus accusatorem suum esse neminem.” Kijelentésével ellentétben kettőről is bebizonyosodott, hogy informálták Novákot: Geisz János és Schwarzbauer Elek.

²²OL Lit. polit. Fons: 16, Pos.: 4/2. Jele: NB. NB.: „Fit inter Albenses feminas *fabula* dicto: Multis comitatibus similem directori emissarium optandum esse.”

lésében és osztályozásában, az ösztöndíjak szétosztásában, az instruktorok kiválasztásában. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy nagy vetélkedés folyt a fehérvári polgárok között a kosztosok elnyeréséért, mivel egy-egy tanuló körülbelül 100 forint hasznot hajtott. Így az igazgató – érthetően – nehezen tudott mindenki kívánsága szerint eljárni. A főigazgató feltételezi, hogy Benyák a szép ruhákat, bútorokat, élelmiszert nem tudta volna megvenni rendes járandóságából, következésképpen rendkívüli csatornáknak kellett létezniük.

Az események végkifejlete a következő. 1794. I. 31-én Novák összehívta a gimnázium tantestületi ülését, és ezen elkezdte a vádpontok felolvasását, majd II. 1-én folytatta. Benyák az eljáráshoz hozzáfűzi, hogy a főigazgató az értekezleten a tanúk vallomásait, amelyeket eskü nélkül vett ki, és saját latin stílusában ékesszólóan átstilizált, a direktor és a professzorok jelenlétében felolvasta. Az azokra adandó válaszokat az igazgatótól nyomban és élőszóban kérte, a gimnázium jegyzőjének saját stílusában azonnal tollba mondta, a direktor korábban beadott dokumentumait semmibe véve. Benyák „lelkének igen nagy keserve és félelemmel teli nyugtalansága” miatt nem tudott megfelelően reflektálni sem a személyekre, sem a körülményekre vonatkozóan, és így nem mindenütt adott megfelelő választ. A kihallgatás végén meghozta az ítéletet a felfüggesztésről, majd mindezt jelentette a helytartótanácsnak. Február elsején este hét óraker közölte Benyákkal az általa meghozott ítéletet, és szóban még hozzáfűzte a következőket: tanácsolja, térjen vissza rendjéhez késedelem nélkül, különben várhatja, hogy püspöki zárkába kerül. Ha nem ellenkezik tovább, később enyhíteni lehet büntetésén, amelyet a császártól várhat: „Amennyire a császárt ismerem, ha ezeket az ügyeket megismeri, kétlem, hogy elhagyhatja a várost, és itt kell lemosnia mindazt, ami köztudomású.”²³

A helytartótanács II. 7-én küldte el válaszát a főigazgatónak a következő tartalommal: nem helyeselhető, hogy jelen ügyben a felfüggesztés súlyos cselekedetbe bocsátkozott, mielőtt a helytartótanácstól erre engedélyt kapott volna. Annál kevésbé, mivel Fejérvár közelsége folytán a rendelkezést megvárhatta volna anélkül, hogy az ügy intézése késedelemmel szenedett volna. Komolyan utasítjuk, hogy minden vizsgálati aktát haladéktalanul és késedelem nélkül küldjön fel.²⁴

A főigazgató 1794. május 6-án a következőket írja a helytartótanácsnak: fájdalmat okozott neki, hogy a február 1-én felküldött dokumentumokkal és levelével nem tudta elérni a helytartótanácstól kért intézkedést. Bizonyos, hogy miután az ügyet a császárhoz továbbítják, ő a vele született, és népeinek biztonságára törekvő kegyessége folytán gondoskodik majd az ügy méltó befejezéséről. Novák egyébként a per folyamán többször hivatkozik I. Ferenc pártfogására, mint legfőbb támaszára. Állítólag a vizsgálat megkezdésére is a császártól kapott igen komoly, szigorú rendelkezést.²⁵

A helytartótanács 1794. június 30-án küldi fel jelentését a Benyák-ügyről a bécsi udvarnak. A 120 oldalas, latin nyelvű beszámoló, miután a vizsgálat összes pontjáról elmondja – sokszor bíráló – véleményét, a következőkben foglalja össze észrevételeit:

1) A Benyáknak tulajdonított cselekedetek, amelyeket Novák a vizsgálat tárgyává tett, kevés kivétellel hat, vagy még több évvel ezelőtt történtek, a direktor magánéletével függnek össze, és a feljelentett titkos ügyekre vonatkoznak.

2) A tanúk vallomásait – a bevett szokással ellentétben – nem saját szavaikkal jegyezte le, hanem elegáns stílusban átfogalmazta.²⁶

3) A tanúk számára nem adtak biztos és meghatározott vizsgálati pontokat, hanem azokat a feljelentők ármányos elbeszéléseiből merítették.

4) Novák az általa felvonultatott tanúk közül többet nem személyesen hallgatott ki, hanem vallo-másukat hírnökök útján nyerte.

²³ OL Lit. polit. Fons: 16. Pos.: 4. 1794.: „Secus enim indubie episcopalem mei incarcerationem exspectandum haberem.”

²⁴ OL Lit. polit. Fons: 9. Pos.: 4. 1794.

²⁵ OL Lit. polit. Fons: 78. Positio: 4/22. Diarium: „Post perceptum strictissimum Augusti Principis mandatum ad suscipiendam investigationem.”

²⁶ OL Lit. polit. Fons: 81. Posit.: 4. 1794.: „Fassiones . . . ad regulas elegantioris et exaggerati stili exactas esse apparere.”

5) Tekintve, hogy a vallomástevők közül többen semmi komoly tudásról nem adtak számot, másokkal szemben kifogások merültek fel, ráadásul elmulasztotta esküjüket kivenni, szavahihetőknek nem tekinthetők.

6) A vádlottak a vádpontokat nem abban a sorrendben és nem oly részletesen ismertette Novák, mint a hivatalos jelentésben, a válaszadásra pedig rövid határidőt szabott.

7) A vádlottat nem minden tanú vallomásáról tájékoztatták, csupán 18-ról. Válaszait pedig bizonytalan, önkényes diktálás után foglalták írásba. Mindez lehetőséget nyújtott Benyáknak arra, hogy többszörös folyamodvánnyal kifogásolja az eljárás módját, és azt, hogy nem hallgatták meg kielégítően.

8) A vizsgálat nem folyt elég elővigyázatosan, így a balgatat mendemondák még inkább elterjedtek.

9) A vizsgálatban olyan egyéneket és eszközöket alkalmazott, amelyek egyrészt egy feljelentő tevékenységéről árulkodnak, másrészt a tanúk *részrehajlásáról* (partium studio), érdekeltségéről, valamely párthoz való tartozásáról vallanak.

Mindezekből az észrevételekből következett a helytartótanács véleménye (opinio):

1) Az elmondottak alapján kevés – mindössze három – vádpont vehető bizonyítottnak, amelyek esetében a tett elkövetését maga a vádlott is elismeri, és amelyekben az ifjúság nevelését veszélyeztető dolgokról van szó.

2) A vizsgálat nem az eljárás elfogadott módjával és rendjével megegyező módon folyt le.

3) Novákot Benyák felfüggesztésétől el kell tiltani, azt semmisnek kell nyilvánítani, mivel úgy intézkedett, hogy azt előzőleg nem jelentette a helytartótanácsnak, és nem nyerte el annak jóváhagyását. Ezt pedig sem a Ratio Educationis, sem pedig a létező szabályrendeletek nem teszik lehetővé.

4) Ami Benyák ismételt elhelyezését illeti, a helytartótanács úgy véli: helytelen és az ifjúságra nézve veszedelmes lenne, ha őt továbbra is Fehérváron hagynák, mivel új vizsgálatnak kellene bekövetkeznie, és így a direktor magánéletéről keringő hírek még inkább propagáltatnának. Ezért elfogadjuk a Tanulmányi Bizottság véleményét, hogy ne helyezték őt vissza Fehérvárra. Ugyanakkor ismét ilyen jellegű állásba kell őt helyezni, mivel irodalmi és tudományos téren használható lesz a továbbiakban is.

5) A vizsgálatot végző főigazgató mindezeket a nehezményezett eljárási módokat kerülje a további vizsgálatok során.

Boros József tanácsnok ellenvéleményt jelentett be; az ő *vótumát* szintén felterjesztették. A consiliarius különvéleménye szerint, még ha több, Benyákot terhelő dokumentumot nem is erősítenek meg esküvel, vagy a vallomástevők aláírásával, ezek tartalma mégsem olyan jellegű, amelyet egyszerűen ne kellene tekintetbe venni. Ilyen például a vallás szabados kezelése, kisebbitése, a közbotrányt okozó tárgyra ugyanis a vizsgálat folyamán bőséges fény derült. Benyák szabados életvitele többszöri intés után sem változott meg, és *többféle politikai megfontolásból* (ex pluribus politicis considerationibus) sem engedhető meg, hogy más helyen igazgatói állást töltsön be.

A császári rendelet 1795. V. 28-án érkezett meg. Eszerint: minthogy többnyire a vizsgálati pontokban is terhelhetik, sőt több közülük elegendőképpen be is bizonyosodott, azért Ófelsége úgy látja jónak, hogy Benyák korábbi állásába ne helyeztessék vissza, hanem rövid időn belül rendjének valamely kollégiumába kerüljön. Novákot pedig arra kell inteni, hogy a jövőben ilyen vizsgálatok esetén a tanúkat mindig személyesen hallgassa ki. Az igazgatók és professzorok állásból való felfüggesztését rá kell bízni a tankerületi főigazgatók megfontolt ítéletére, de a feljelentetteket előzőleg kielégítően hallgassák meg, azután pedig a helytartótanácsnak jelentsék.

Valero Jakab, a piarista rend helyettes rendfőnöke jelenti 1795. november 19-én a helytartótanácsnak, hogy Benyákot a váci lyceumba rendelte filozófia-professzorként, és az ifjabb klérus élére állította.

I. Ferenc hozzájárult Benyák új kinevezéséhez azzal a rendelkezéssel, hogy püspökét tájékoztatni kell a történetéről. A helytartótanács a következő módon informálta a váci püspököt: „A másneműekkel folytatott szabadosabb társalgási és cselekvési módja, valamint általában erkölcsének kétes és gyanús volta, amelyek nem illettek papi mivoltához, nyilvános megbotránkozásul szolgáltak.”

A fehérvári királyi gimnáziumot pedig Schwarzbauer Elek megbízott igazgató próbálja – kollégái gyűlöletétől övezve – sajátos, kisztíli eszközeivel irányítani. Főigazgatóhoz írt levelében buzgón igyekszik feljelenteni intézetének renitenskedő tanulóit, hogy így érdemeket szerezzen:

1) Jankovits rhetor, rác származású, nem egyesült vallású: női ruhába öltözve éjszakánként zajongva csap veszekedéseket, káromkodik, közismert nőhajhász, férjes asszonyokkal paráználkodik, és bálban szokott táncolni.

2) Petrezsil nevű ifjú: asszonyok és leányok szemérmetlen vadászója, borbélyokkal éjszakai verekedésekbe bonyolódik, káromkodik. Azzal mentegeti magát, hogy páter Benyák mindezt tudta, mégsem adott neki komolyabb figyelemztetést.

3) Parragh rhétor: nőző (puellator), késő éjszakai kóborló, parasztruhába öltözve csavarog, hogy ne ismerjék fel. Gyakori látogatója a vendégfogadóknak, sokat táncol és veszekedik.

4) Kaidatsy rhétor és Wekerle poéta: káromkodó, néző, éjszakai kóborlók.

A levél végén hozzátesszi: azért számoltam be minderről, nehogy úgy tűnjem fel ellenségeim előtt, hogy gyűlöletből cselekedtem, és meggondolatlanul elhamarkodott voltam. Levelét így fejezi be: „Bár csak mindezen fáradozásaim jogos jutalmat hoznának nekem, nem pedig romlásomat okoznák, amelyet ellenségeim elhatároztak már.” A „jogos jutalom”, a megbízott igazgató véglegesítése, kinevezése azonban elmaradt. Helyette – Schwarzbauer nyilvánvaló alkalmatlansága miatt – az exjezsuita Spaits István kapta meg az olyannyira óhajtott állást 1797 őszén.

A Benyák-ügy – minden olyan látszat ellenére, hogy annak folyamán erkölcsjobbító szándékok érvényesülnek – politikai ügy volt. Novák Krizosztom csupán ürügyül használta fel Benyák ténylegesen meglévő erkölcsi fogyatékosságait, amelyek abból a körülményből következtek, hogy családja elszegényedése miatt kénytelen volt a számára idegen papi pályát választani. A főigazgató, akit eljárásában Ferenc király és császár ténylegesen és folyamatosan támogatott, a vizsgálat lefolytatásával csapást akart mérni a szabadgondolkodó Benyákra és fehérvári szabadkőműves támogatóira. A Benyák-ügy folyamán világnézeti és politikai harcot vívott egymással a fehérvári szabadkőművesek ligája és a velük szembenálló csoport, a helybeli klérus többsége, valamint a hivatalnokok, értelmiségiek konzervatív csoportja. Kirajzolódik a forrásokból Benyák Bernát politikai-világnézeti fejlődésének íve is. Kezdetben jozefinistaként jelenik meg előttünk, majd II. József uralkodásának vége felé kezd kiábrándulni korábbi eszményéből. Lelkesedik a gondolkodás és cselekvés szabadságáért, végül eljut a nemzeti függetlenség és a francia forradalom igenléséig, ahogyan ezt külsejével is kifejezi: magyaros ruházatot és francia jakobinus sapkát visel. 1794 elején, amikor a bécsi udvar egyre inkább tartva a jakobinus eszmék terjedésétől és a demokraták által irányított patrióta mozgalomtól, a terror és erőszak módszeréhez nyúlt,²⁷ Benyáknak és az őt támogató fehérvári csoportnak buknia kellett.

Nagy Miklós

JÓSIKA REGÉNYEI 1850 UTÁN

1.

Tudjuk, hogy Jósika kényszerű külföldi tartózkodása alatt is állandóan dolgozott, sőt Jókai szerint 150 kötetnyi regényének „kétharmadát számkivetése földén írta.”¹ De van e jogunk ezt a nagy terjedelmű prózát különálló egésznek tekinteni, amellyel érdemes önállóan is foglalkozni az irodalomtörténészeknek? Föltétlenül megtehetjük ezt, mert az emigrációs évek nagyon is rányomták bélyegüket az öregedő író munkájára: a hazai szellemi élet mindennapjaitól elszakadva kevésbé vehetett tudomást a népies-realista (realisztikus) törekvések térhódításáról, s különösképpen nem tudta fölmérni annak nyelvi és stílusbeli következményeit. Regényei végéhez makacsul hozzáillesztette keservesen kigyalult neologizmusai jegyzékét, holott azok többsége ellen csaknem egyöntetű tiltakozó kórus harsant fel. (Régebben csak ritkán újított, s nem is igen talált ellenkezésre vele.)

Becsúgyó, gyors sikerre törekvő szerzőnek ismerték a kortársak Jósikát korábban is, ám 1849 előtt még nem függött olyan nagy mértékben a tollától megélhetése, mint Bach meg Schmerling uralma

²⁷ BENDA Kálmán, i. m. 105–212. *A magyar jakobinus mozgalom története.*

¹ JÓKAI Mór, *Jósika Miklós (J. M.) emlékezete.* in *Írói arcképek.* Bp. 1955. 151.

alatt. Töprengés, a jövő ítéletével számvetés nélkül írt most már. Főlőslegesnek vélte bevált módszerei felülvizsgálatát, a tanulást fiatalabb hazai vagy nyugati pályatársaktól, annál könnyebben fordult sok olvasót ígérő ponyvamotoívumokhoz, hátborzongató helyzetek, udvari botrányok sorához. A „rényt” dicsőítő, a hölgyeket és lovagokat eszményítő *Abafi* (1836) és *A csehek Magyarországon* (1839) után meg is ütődött a kritika a lengyel kegyencnő, *Eszther* (1853) vagy a kikapós Czilly Borbála királyné (*A tudós leánya* 1855) épületesnek aligha nevezhető történetén.² De ne vágjunk elébe a részletes tárgyalásnak, egyelőre elégedjünk meg azzal, hogy a forradalom következményei valóban szembetűnő cezúrát húznak írónk pályáján.

2.

Szórakoztató lapozgatás a történelemben

Még 48 előtt főként Erdély históriája vonzotta, most teljes körképet akar adni a magyar történelemlről IV. Bélától kezdve egészen a maga koráig. A XIII. századi Árpádok mellett az Anjouk csakúgy hősei lesznek, mint Zsigmond, Mátyás, Korvin János, Bocskai a Báthoriak uralma, Bethlen Gábor vagy Apafi II. Rákóczi Ferencsel együtt. Kápráztató gyorsasággal dolgozik, évenként két regénynél alább nem adja, elképzelhető tehát, hogy a források feltárására, a távoli korokba belehelyezkedésre alig jut ideje. Ki sem kell nyitni munkáit, anélkül is sejtethjük mi az a néhány alapkönyv, amelyre épített: ha 1500 előtti időkről van szó, Fessler meg Szalay László el nem maradhat, az erdélyi témájúaknál Cserei, Jókai kedvence nagy tekintély az ő szemében is.³

Sok esetben a forrásmunka csupán fő vonásokra csupaszított vázat, egyes helyzetekhez kiindulást nyújt, a legterjedelmesebb s igazán regényszerű részek nem onnan valók, hanem Jósika korából vagy az epika ősi elemei, archaikus fordulatok Héliodorosz óta. Erről jól meggyőződhetünk, ha szemügyre vesszük három nem azonos időpontban keletkezett, s egymástól elütő történelmi korban kalandozó munkáját: *Jó a tatár* (1856) *Klára és Klári* (1864) *A zöld vándász* (1854). Rogeriust követi az elsőben, Zách Klára történetét pergetve Fessler és Szalay lesz a vezetője, a mohácsi vész leírásában pedig Brodarics. A szürkén előadott hadjáratok, nemzeti tragédiák sziklái előtt-között szokványos mesepatak kanyarog: éppúgy egymásé lesz a fiatal pár – dacolva szülői ellenkezéssel – az Anjouk idején, mint két évszázaddal később. A kor csak kevésbé befolyásolja az érzelmes románcokat, hiszen még Zách Klára sem esik áldozatul a királyi bosszúnak, hanem rejtett helyen vészeli át a vihart. Nem lesz ugyan boldog az elsőnek említettben Héderváry Pál meg a Szirmay leány házassága, ám ez nem a tatárjárásból következik: a házastársak nem illenek egymáshoz, a szerző lakonikus kijelentése szerint „az ifjú Héderváryban nem volt szív és kedély.” Érzelmek helyett elég számító okosság lakik az ifjú főnemesben ahhoz, hogy a történet kezdetén alkalmatlanná lett jegyesét holmi szobalányi cselszövésével rossz hírbe keverje, s ekként túladjon rajta.

Héderváry ravasz intrikája azonban semmisség ahhoz a sokszínű és modern összthatású botránykrónikához képest, amely Jósika néhány más alkotásában tárul elénk, például az *Eszther* vagy *A tudós leánya* lapjain. A szerző gondosan számon tartja a XIV. és XV. század kikapós királynőit, királyi metresszeit, sőt arról is tud, hogy az egyik bosnyák bán apáca hűgának múltját sötét folt ékteleníti: hajdan törvénytelen lánya született egy litván (!) hercegtől. (Vö. *Eszther*). Az efféle epizódokat sokkal frissebben festi a gavallér író, mint a csaták és országgyűlések lefolytát. Nem szorgalmi feladat ez a számára, akár átélte, akár pletykaként hallotta, belekívánkozik regényébe: a lengyel Kázmér király szeretője, a szép Eszther hasztalan vágyik a „társadalmi elismertetés”-re, egy krakkói estélyen mindenütt a született arisztokrata hölgyek hideg fölényébe ütközik. (Nem véletlen használtam a XIV. században oly anakronisztikus „született arisztokrata” kifejezést. E krakkói udvar emlékeztet I. Ferenc vagy V. Ferdinánd bécsi udvartartására, s beleképzelhetjük a sértett Eszther szerepébe Rotschild egyik leányát éppúgy, mint egy ünnepelt énekesnőt.)

² BRASSAI Samu, *A tudós leánya*. Criticai Lapok (Kolozsvár) 1855. 1. sz. 27–43.

³ CSEREI Mihály, *Erdély históriája* (1661–1711) Bp. 1983. 345.

Az efféle áltörténeti regényekben olykor olyan fantasztikus bűnüggyel kápráztat Jósika, amelyet csupán a valószerűség elemi követelményeinek megértésével helyezhetett volna a saját korába. Mennyi izgalmat-feszültséget ígér Szász János sorsa (vö. *A nagyszabeni királybíró*) még Cserei Mihály száraz krónikás beszámolójában is: „A szabeni királybíró, Szász Jánost is utóleri az isteni bosszúállás [. . .] titkon szép szász úrileányokat tartott házában, azokat terhben ejtette, s hogy ki ne tudójék dolga, megétette.” Az erdélyi kékszakáll írónk felbujtására már magyar nemeskisasszonyokat is meg akar kaparintani, sötét tetteit pedig egész az utolsó órákig el tudja takarni hírhedt rezidenciájával, a „kék ház”-zal. A rejtékajtók, csigalépcsők, hátorzongató pincék labirintusa az egyszerű színtérből szereplővé, másodhőssé emelkedik. Többet is törődik vele az elbeszélő, mint a királybíróval, akinek eszevesztet merészségét s hirtelen megtörését alig érdemesíti lélektan magyarázatra.

Sokat ígérő tárgy és életanyag lesz félponyvává *A szegedi boszorkányok*-ban. (1854) A földművelésnek élő, békés alföldi város lakói miképp üdvözölhettek örömmel, megnyugvással tizenhárom polgártársuk megégetését 1728-ban, milyen eltorzult lelkű ügyész vezethette a kegyetlen vizsgálatot? Kemény Zsigmondhoz illő tárgy, mert ő egyformán ismerte a tömegek meg a szélsőséges lelki alkatú egyének lélektanát, az előítéletekkel, rágalmakkal folytatott politikai és világnézeti hisztériakeltést, melynek nagy erejű összefoglalását nyújtja *A rajongók*-ban. Erdélyi honfitársát mindez aligha foglalkoztatja. Mágiától és boszorkányhittől független, sablonos mesét kovácsol, amelyben egyaránt akad öngyilkos szerelmes, bosszúálló apa, ellopott ikerpár, gyermekcsere, az egyik főalak boszorkánymesterré válása pedig csaknem mellékes marad.

Jósika mindkét művében hátat fordít a pszichológiának, történetiségnek, mégis másfajta regény *A nagyszabeni királybíró*, mint a boszorkányok fiktív krónikája. Szász Jánost olyan nyomozás juttatja vérpadra, melynek egyes elemei már bekerülhetnének a XIX. század úttörő detective storyjaiba. Újszerű jelenség a tárgyi bizonyítékok nagy szerepe a törvényszéki tárgyaláson: felmutatnak itt egy textildarabot, amely hajszálra beleillik a királybíró rejtett szobájában álló karosszék kárpitozásába. Segítségével meggyőzően bizonyíthatja a fővádló Advig, hogy egy elrabolt nemeskisasszony kiszabadításáért be kellett hatolnia a „kék ház” útvesztőibe. Szépprózánkban ekkoriban már nem egyedülálló a logikus bizonyítékgyűjtés: Lávay Béla pl. (*Jókai: Politikai divatok*) a papiros vízjegyre támaszkodva igazolja egy okirat hamisítvány voltát.⁴ Nem él azonban egyik írónk sem a klasszikus krimi alapképével: kiindulópont egyiküknél sem az „ismeretlen tettestől” elkövetett bűntény, amelyből valódi alibik és albizonyítékok megrostálásával szinte matematikai tisztaságú út vezet a végső leleplezéshez. Az olvasó kezdettől fogva beavatott, Jósika meg Jókai általában tudatja vele a bűncselekmény elkövetőjét, körülményeit. Nem is lehet ez másként, hiszen a hazai elbeszélők mintái nem az angolszász detective storyk, hanem a francia késő romantika olcsó kalandregényei, amelyekben racionális okfejtés helyett borzongató hangulatkeltés a cél.

Úgy tetszik tehát, hogy Jósika hol kalandos vagy bűnügyi sztorikat, hol udvari botránykrónikát, társasági pikantériát állított történelmi díszletek elé. Persze nem mellékes a díszlet aránya a többi építőelemhez képest, még kevésbé az, milyen céllal, mekkora hitelességgel, gondolati mélységgel festették-mintázták őket. Ilyen szempontból a *Jó a tatár*, valamint a *Klára és Klári* más csoportba sorolható, mint az *Eszter* meg *A nagyszabeni királybíró*. Az előbbi kettőben a csaták és politikai döntések nem apró színfoltok, s valamennyire mégis befolyásolják kiemelkedőbb regényhőseinek sorsát. Nem így az utóbbiakban. Bennük már hiába keresünk az egész nemzetet érintő történelmet, csupán nőrablások, lovagi tornák, estélyek, bűnügyi tárgyalások szemtanúi lehetünk.

Ami a történelmi hűséget és tájékozottságot illeti, a szerző saját bevallása szerint öregségére éppúgy nagyra tartja őket, mint indulása idején.⁵ Mindennapi gyakorlatát azonban csak akkor ítélnéljük meg kedvezően, ha összehasonlítási alappal nem Eötvöst, Keményt vagy Gyulait (*Jó éjszakát* c. elbeszélésében) tekintjük, hanem Kisfaludy Károly vagy Jókai „beszélyeit.” Brüsszeli kiszakítottóságában s iparszerű termelése közepette honnan vehetne s mikor olvashatna évszázados kéziratosokat, ritka könyveket, kisebb történelmi cikkeket? (Dézsi Lajos joggal veti Jókai szemére, Szász Jánost anélkül jellemezte, hogy kézbe vette volna Bethlen Miklós híres *Önéletírását*, noha az legfőbb útbaigazítójává

⁴ NAGY Miklós, *Jókai*. Bp. 1968. 317–322.

⁵ JÓSIKA Miklós, *Regény és regényítészet*. Pest 1858. 51.

lehetett volna. Ámde a híres memoár első kiadása 1858-ban került ki a nyomdából, öt esztendővel Jósika könyve után! (Lásd Dézsi: *Baró Jósika Miklós* Bp. 1916. 306) Ezért aztán írónk történelmi műveltsége főként tényismeretben, hivatkozások, idézetek terén vagy az anakronizmusok kerülésében mutatkozik. S még egyben: minden alkalmat megragad, hogy olvasóit kioktassa őseink használati tárgyait, napi szokásait illetően. (*A Jó a tatár* kezdetén hosszasan ecseteli például az üvegezett ablak ritkaságát a XII. század derekán.)

Kemény a történelmi regényről elmélkedve hiányolja „a szoros kronológiát, a pontos topográfiát” hazai kortársai írásaiban (*Élet és irodalom* XI. fejezete), s ez utóbbi bizony kiveszett a legtöbb 49 utáni Jósika-elbeszélésből is. Régi városleírásai az *Abafi*-ban, *Az utolsó Báthory*-ban nem adtak intenzív élményt, de ismertettek, végigvezettek a jellegzetes látnivalókon, néha madártávlatból villantottak fel egy kis tájat, helységnevekkel sem fukarkodva.⁶ Most épp a narrátor biztonsága, illúziót keltő részletező kedve szűnt meg, s lépett helyébe jellegtelen elmosódottság vagy a romantikus sztereotípiák sora. A XVI. századi Szolnok képe (*A zöld vadász*) nem élőbb a XVIII. századi Szege dénél (*A szegedi boszorkányok*), a mohi pusztát (*Jó a tatár*) Jósika tolla nyomán ugyanolyannak vélhetjük, mint a mohácsi rónaságot (*A zöld vadász*). Nem kivétel Visegrád sem, akármennyire hódolt is a kor festészete (pl. Markó Károly), költészete a hajdani nagyság megsíratott romjainak, írónk ez a motívum sem zökkentette ki közönyéből. Sőt a *Klára és Klári* egyes fejezetei még jól informált útikalauznak sem nevezhetők. Csak akkor szakad vége az egyhangúságnak, amikor erdélyi vidékekre vagy az író által kedvelt külföldi várakba, városokba vezet a cselekmény. (A zernyesti csata a *II. Rákóczi Ferenc* első kötetében, Tirol meg Zigmundsegg *A tudós leánya* ívein.)

Időrend, helyrajz, anakronizmusok kerülése – végül is mindez másodrendű ahhoz képest, milyen célt tűzött ki Jósika történelmi regényei elé, s hogyan gondolkozott a történelemről (ha tetszik: milyen volt a történetfilozófiája). Korábbi munkáinak irányáról semmi kétséget sem hagytak előszavai: regényírásunk atyja – Rónay György tömör jellemzése szerint – „Társadalmilag elismert erkölcsi célokat (hazafiasság, királyhűség, becsület, férfias kitarás stb.) állított a nemesség elé.”⁷ Mátyás királyról szóló műve (*A csehek Magyarországon*) mutatta legjobban, mekkora jelentőséget tulajdonított a nagy egyéniségeknek, s mennyire az oligarchia letörésén, a babonák, vallási szélsőségek elhárításán mérte a történelmi haladást, amelynek motorja szemében a Jó és Rossz küzdelme volt.⁸ Ha elméleti megállapítást kívánt tenni, akkor később sem mondott le e dualista lételméről, ám tévednénk, ha elhanyagolnánk a korszerű, gyakorlati tanulságokat, amikhez a 48-as forradalmak s az emigráció segítettek. Ezek sorában legényesebb a jobbágyfelszabadítás nélkülözhetetlenségének felismerése: Rákóczi Ferencről szóló regényében ki is mondatja a fejedelem egyik köznemesi hívével: aligha válhat szabaddá az ország, „hol néhány ember mindennel bír, míg millióknak egy gör földje nincsen, melyet sajátjának nevezhet” (III. 145.) Egyáltalában, ezúttal akkora teret kapnak a címertelen, vagyontalan Rákóczi-hívek, hogy csodálkozunk kell többi munkájának túlnyomóan urakból megtehető polgárokból álló szereplőgárdáján.

Valóságos vádirat a *II. Rákóczi Ferenc* a Habsburg önkényt segítő jezsuiták ellen, akik a fiatal fejedelem lelkéből ki akarták irtani a hazafias érzést. Más történelmi regényében nincs különösebb súlya a reformációknak vagy ellenreformációnak, a vallásos vakbuzgóság nem válik történelmi hajtóerővé. Ez a felszínes átsiklás az eszmék és intézmények hatásán megmutatkozott már első korszakában is, hiszen a huszitizmus a *Csehek Magyarországon* cselekménye során alig egyéb festői kulisszánál, amint ezt már régóta tanítja irodalomtörténetírásunk. E vonás már egymagában is Jósika s Kemény történelemszemléletének mélyreható különbségét bizonyítja. Politikai nézőpontjuk különbsége ehhez képest másodlagos: nyilvánvaló, hogy Jósika 1849-et követően hajlik a magyar függetlenségi mozgalmak erős kiemelésére, említett művében még Thököly Imre is gánccsalan hőssé, hősköltménybe illő alakká emelkedik. Holott egyre kétesebb eredményű törökbarátsága minden bizonnyal ábrándkergetés lett volna, ha Kemény nyúl e témához.

Vélhetnénk ezután, hogy a Jókaiéhoz nagymértékben hasonló felfogással van dolgunk: Jósika is vizsgálgató, főlemelő legendákat sugalmaz eltiporhatatlan nemzeti életerőről, a bukásban is felragyogó

⁶ SZINNYEI Ferenc, *J. M.* Bp. 1915. 56–69. (Értek. Ny: Széptud. Kből. XXIII, 2.)

⁷ RÓNAY György, *Magyarország 1514-ben.* in *Élet és ábránd* Bp. 1973. 159.

⁸ DÉZSI Lajos, *i. m.* 384–385.

erkölcsi nagyságról, a nép, az egyszerű emberek helytállásáról. Valóban a *II. Rákóczi*-ban felbukkan a már-már istenkísértő merészség lelkesült magasztalása Bercsényi egy kitérésében: „Hadd kiáltsa a hideg bölcsesség, hogy vesztünkbe rohanunk, hogy a fenséges cél elérhetetlen! Mi gondom erre!” (i. m. II. 63.) Csakhogy többi historiai regényében nem fedezhetünk föl hasonló pátozst. Pedig a szerzőből bizonyára máskor se hiányzott a hazafias lendület, gondolt is effajta feladatokra, ámde más a fel-felvillanó gondolat, más a mély érzelmeket felszabadító, egész valónkát átjáró eszmeiség. A kor jelentős romantikusai közül Jókain kívül Vajdában meg Madáchban lobogott a hősiesség, az erőt adó nemzeti múlt művészetté lényegült csodálata, Jósikát nem sorolhatjuk melléjük.

Régebbi kor gyermeke ő, és más az egyénisége. Kortárs bírálói s a századvég irodalomtörténészei e tekintetben félreismerték vagy kegyelettel stilizálták – még Gyula Pál is – a Dézsi Lajoshoz hasonló szempontlan adatgyűjtőkről pedig szó se essék. Igazat adhatunk azonban az elfeledett Weber Artúr-nak, aki tapintatlan őszinteséggel írta le róla a véleményét 1914-ben: „Bizonyos józanság mutatkozik egész valójában (. . .) És ennek oka nemcsak korosabb volta, hanem magában Jósika természetében van valami pedantériaféle, valami, ami a mindennapi élet kicsinyességeihez köti, valami, ami őt majdnem irodalmi philisterré bélyegzi.”⁹

Fölvetődhet a kérdés: hogyan lehetett a fentiek után közkedvelt elbeszélője az abszolutizmus korának, amelynek magyarja igényelte, valósággal követelte a nemzeties légkört és lelkesítést. Válasz: Jósika bőven talált olvasóra, mert írásai hazafiasak, oly problémátlanul, laposan patrioták, hogy épp megfeleleltek publikumának. Hiszen még udvari botrányokkal szórakoztató regényeiből is kihallatszott holmi nemzeties üzenet. Az *Eszther*-ben láthatjuk Nagy Lajosnak a balkáni fejedelmeket tiszteletre készítő tekintélyét, *A tudós leánya* kezdetén pedig Zsigmond király fényes vadászatának leírása indíthatta álmélkodásra szépányaink-szépapáinkat.

Hajdani királyaink emlékét még akkor is tapintatosan ápolták regényei, amikor a nemzeti tudat sötét bűnököt társított alakjukhoz. Zách Klára elcsábíttatása a külföldi uralom, az idegen feslettség Melindáéhoz hasonlítható példája irodalmunkban a reformkor óta. Vádlióan tragikus lesz Arany és Vajda hangja épp az elnyomatás korában, amikor róla énekelnek (Vajda: *Visegrádon* 1855; Arany: *Zács Klára* 1855) hogy Orlay–Petrich s Madarász majd egyidejű festményeit ne is említsük. Jósika hozzájuk képest hangsúlytalanítja, gyöngéd idillé cukrozza a történelem megrázó balladáját: *Klára és Klári* c. regényében Zách leánya nemcsak életben marad, de büntetést, megcsonkítást se szenved, sőt végül a bűnbánó Károly Róbert kiházasítása juttatja boldog családi életre. Émelyítően lojális felfogás lehetett ez a kor radikálisabb értelmisége szemében, a koszorús író mentségére legföljebb azt hozhatták volna fel hívei, hogy a Habsburgok vétkeit soha se szépitgette 1848 után elkészült munkáiban. (Fölmerülhet az a feltételezés is, hogy az Anjou király jóirányú változása tudatosan választott ellenpéldája I. Ferenc József magatartásának; ő még nem mondott le a durva elnyomás módszereiről a történet elkészülte, 1863–64 idején.)

Gyulai 1865-ben nagyon elgondolkoztató kijelentést tett Jósikáról!¹⁰: „(. . .) sőt magából a magyar költészetből is vett ösztönt, a mennyiben Kisfaludy Sándor regéi már jórögen megpendítették azt a hűrt, ammelyen ő legörömostebb játszott.”¹¹ Első pillanatban tagadásra ingerli olvasóit e mondat. Tagadásra, még akkor is, ha Gyulai szeme előtt az *Abafi*-t, *Csehek*et befejező reformkori szerző lebegett. Hiszen a korai regények írója is elszakadt már az obligát revegilágtól, Walter Scott s nem utolsó sorban Vörösmarty kezét fogva a teljesen kifejlett romantika Kisfaludynál későbbi keltezésű nemzetképét, történelemvízióját, stílusesszöveit tette magáévá. Még erőszakoltabb lenne Kisfaludy Sándor emlegetése olyan művek kapcsán, mint a *II. Rákóczi Ferenc* vagy az *Egy magyar család* . . . Bennük Kossuth és a 48–49 eszmevilága érvényesül Dumas és Sue eszközeivel.¹²

És mindezek ellenére lehetetlen egészen elutasítani Gyulai fenti megállapítását! Jósika történelmi regényeinek magánéleti bonyodalmai sokkal több hasonlóságot mutatnak a dunántúli költő regéivel, mint azt bárki gondolná: itt is, ott is naiv szerelmi történeteket olvashatunk, amelyekbe a szerető

⁹ WEBER Arthur, *Báró J. M.* Bp. SZ 1914. 160 köt. 107.

¹⁰ GYULAI Pál, *Emlékbeszéd*. Bp. 1914. II. 416.

¹¹ DÉZSI Lajos, i. m. 323–324.

¹² KOVÁCS József, *Sue hatása a magyar regényirodalomra*. Kolozsvár 1911. IV. és V. fejezet.

szívek egyesülését a honvédő harcok mellett gonosz mostohák, cselszövő (esetleg féltékeny) kívülállók akadályozzák. Felbukkannak megegyező történelmi figurák is az intrikusok közt, pl. a *Tátika* (1807) alapkonfliktusa éppúgy a férfíheles Borbála királynőhöz fűződik, mint *A tudós leányké* (1854). Ennél fontosabb azonban a művek légkörének egyező volta: mindkét művész alig titkolt múltbavágyással tölti meg „nemesházi rajzolat”-ait, olyan vonzóak, otthonosak számukra a XIV. vagy XVI. század nemesi hétköznapijai, mintha csak a nagyszüleik életéről mesélnének. A patriarkális viszonyok buzgó tisztelete kezdettől fogva jellemzi Kisfaludy Sándort, míg Jósikában e vonás az ötvenesekben erősödik meg, s legutolsó 4–5 regényében, novellájában (*Klára és Klári, Sziklarózsa, Várt leány várat nyer, A hét Losonci kisasszony*) tetőzik.

Az imént már szoltunk arról, hogy a Rákóczi-regény (II. *Rákóczi Ferenc* I. rész: 1852, végleges elkészülés: 1861) több a szórakoztató történelmi szemlénél, olykor szenvedélyes vitáit a Habsburgok önkénye ellen, máskor a hősiesség dicséretébe csap át. Szokatlanul nagy ezúttal a jobbágyok, pásztorok, román és rutén szegények, közcitéztek csoportja, közülük emelkedik ki Mirián, e legendás és próféta alak, őt már nemzedékek óta szentként, vatesként tiszteli a havasok román népe. Láttukra lehetetlen nem gondolni Walter Scottra, akinek történeteit ellepik a bátor és naiv lelkű skót harcosok, még nyilvánvalóbb mindebben a szabadságharc alföldi népfelkelőinek hatása. Akkor is a közelmúlt az ihlető, amikor a gyötrelmes éjeket átszenvedő Caraffáról olvasunk: az eperjesi hóhért minden álma ártatlan áldozataira emlékezteti. Vajon nem Haynau jutott a fejezet átfutása után az olvasók eszébe, akit pár esztendő múlva Jókai fejjörcsöktől féltőültnek ábrázol *A köszívű ember fiaiban*?

Bármily megragadó a szerző hazafisága, bármily kitűnőek egyes részletek, a mű egésze nem emelkedik túl a jó átlagon. Ennek oka elsősorban a túlméretezettsége, az arányok elvesztése. Az író regényének nagy – 900 lapot meghaladó – terjedelme ellenére is lehetetlenre vállalkozik azzal, hogy 1690 és a szatmári béke (1711) között nemcsak Rákóczi életét akarja elbeszélni, hanem szinte a kor teljes hazai történelmét. Már az első kötetben elvesztjük szemünk elől a címszereplőt, annál többet kell hallanunk a török szövetségben harcoló Thököly Imre utolsó nagy hadjárataról. Így marad ez a továbbiakban is, Rákócziné, Rákóczi Júlia (Aspremontné), Bercsényi meg szerelmese, a rejtélyeskedő Amadil minduntalan túlzottan magukhoz vonják az író figyelmét. Mindez megbontja a természetes arányokat; az elbeszélés csupán a második kötet utolsó negyedében érkezik el a szabadságharc kezdetéig, s a fölkelés első nagy diadalai csaknem ugyanolyan mellékessé válnak, mint az emigráció negyedszázada, amelyre mintegy harminc lap jut.

Elvégre még azzal is beérhetnénk, hogy nem az érett Rákóczival ismerkedünk meg, hanem első-sorban a hivatására felkészülővel, a döntés előtt állóval, ha világosan láthatnánk, miképp megy végbe a nagy átalakulás az ifjú herceg lelkében, hogyan lesz az elnémetesített fényűző udvari emberből a szabadságmozgalom minden áldozatot vállaló vezére. Csakhogy ez a feladat meghaladja az elmélyült lélekrajztól eleve idegen, regényes motívumokhoz hozzászótt Jósika képességeit.

Az első kötet Rákóczija voltaképp az *Abafi* javított kiadása; ha Abafi Olivért hajdan különféle légi és földibb szerelmek közti tévedezésre ítélte a szerző, most hasonlóképpen tesz a házasságra lépett, de még mindig egykori jegyesét, Magdalénát szerető hősével. A továbbiakban a vezér kilép a magánéletből, ám ez főként száraz szerzői elbeszélés segítségével történik, ezért szürke marad. Annál élénkebb, párbeszédektől hullámzó jelenetekben peregnék le Bercsényinek s a mellékszereplőknek vitézi tettei, kémszemléi, szerelmei. Az eredmény nem kétséges: az 1700-as évek komor valósága, a fejedelem makacs és magányos küzdelmei országrészének, híveinek elmaradottsága ellen, mind elhalványulnak a mozgalmas, de felszínes kalandok mögött. Sőhajtva tesszük le a könyvet, sőhajtva az elszalasztott lehetőség fölött annál inkább, mert írónk nem maradt egészen érzéketlen Rákóczi csöndes tragédiája iránt, amint az alábbi idézet mutatja: „Csak Rákóczi higgadt értelme és szilárd jelleme teszik megfoghatóvá, hogy annyi középszerű, hiú és önzésteljes emberek külön szenvedélyei közt, a haza szent ügyét oly sokáig védhette. (III, 121.)

Bűnügyek és meg nem értett asszonyok

Jósika társadalomrajza, lélektani igénye, meseszövése, költői igazságszolgáltatása

Ha összehajlítjuk írónk 49 után elkészült regényeit, hamar kimondhatjuk, sokkal több játszódik közöttük a múltban, mint a saját korában. Néha úgy tetszik, valamilyen különös laterna magica állott a polcán, amellyel könnyen és gyorsan visszavetítette legalább kétszáz esztendő távolságba, amit a minap átélt, hírlapokban vagy könyvben olvasott.

Históriai elbeszéléseiben három jellemző epikus típus érvényesült változó erővel, eltérő vegyülési arányban: legtöbbször bűnügyi történet, amelyet az előkelő társaság pletykaanyaga, udvari cselszövényei színesítenek. Többnyire idegenkedünk hidegen kitervelt bonyodalmaiktól, áttekinthetetlen labirintusoknak tetszenek előttünk, holott végeredményben regés motívumokra épülnek. Naiv az alaprajzuk, gyakran felismerhető bennük a két Kisfaludytól, kivált a Sándortól örökölt ösminta.

Kortárs valóságról szóló regényeiből (*Pygmalion, Egy magyar család a forradalom alatt, Az első lépés veszélyei*) hiányzik az ilyen régies stílus eszköz, nem jellemző rájuk a nemesházi élet visszakövés. Ha sőtben lejtromot akarunk összeállítani „modern” alakjairól és helyzeteiről, ilyeneket kell följegyeznünk: Sylvie, a hajdani egyszerű nevelőnő a gyors társadalmi emelkedés megszállottja lesz (*Pygmalion* 1855) Ilda grófnő legalább ábrándjaival szeretne szabadulni kicsinyesen józannak vélt férjétől (*Az első lépés veszélyei* 1860). A forradalomról írt mű lapjain tarka változatosságban kavarognak a jellegzetes politikai csoportok szószólói: hazafias táblabírák, republikánusok, Dacorománia szószólói. Nem nagy csoda, hogy a fentiek láttán a felületesen itélő pozitivisták a századközep legmélyebb társadalombíráloival hozták kapcsolatba az emigráns mestert: Az érett Balzacra gondolt Kont Ignác a *Pygmalion* korrajza láttán. Dézsi Lajos megkockáztatta a szoros párhuzamot az akarnok Sylvie meg Thackeray Becky Sharp-ja között.

Ezek azonban még munkahipotézisnek is gyengék, inkább futó ötletek. Egyrészt azért kételkedhetünk bennük, mert Dézsi tanítványa, Kovács János jó érzékkel mutatott rá a *Pygmalion* forrására, a maga korában világhíre emelkedett *Les mystères de Paris*-ra. (Csakugyan írónk *A könnyelműek* tanúsága szerint már a negyvenesek elején is Sue buzgó követőjének mutatkozott.) Másrészt az angol klasszikus meg a brüsszeli száműzött között túlon túl szembeűnők a különbségek világnézet és epikus stílus tekintetében. Jósika aligha érthetett egyet *A hiúság vására* mélyeségi kiábrándultságával a győztes angol polgárság láttán, nem vonzhatta a mű egyszerű meseszövése vagy szatirikus hangja sem. A szép és intelligens törtető életűt Thackeray alkotása tengelyévé tette, Jósikából hiányzott a készség az ilyen mélyebb értelmű szerkezeti fogás elsajátítására. Nem akart megmaradni a lélektanilag elmélyített karriertörténet ösvényén, minduntalan igénybe vette a kalandregény divatos sablonjait (a kalandornő öccse, Arsène megkapja szélhámuskodása s gyilkossága jutalmát a deportálásban), s elaprózta a figyelmet egy anekdotikus mellékcselekménnyel is. (Vidra úrfinak hívják a parlagi magyar gavallért, akit a szerző végigvezet a párizsi szalonokon, majd a demimonde kétes elemeivel alaposan kizsebeltet.)

A *Pygmalion*nál értékebb, mélyebbről jövő, egyénibb hangú írása *Az első lépés veszélyei*. Akkortájt nálunk igen elterjedt tárgy a házasság krízise, Keményt (*Szerelem és hiúság*) éppúgy foglalkoztatta, mint Bérczy Károlyt (*A gyógyult seb*) vagy Eötvöst a *Nővérek*ben. Jósikát az is ösztökéli az első kettővel, hogy mindhárman férfipártiak, a feleség megingását, hiúságát teszik felelőssé a veszélyes helyzetért. Ez az írói magatartás mégsem vezet kicsinyes leckéztetéshez, a lovagias Jósika – tán hűtenkedő első asszonyára, Kállay Erzsébetre emlékezve – árnyaltan adja vissza Ilda grófnő szeszélyeit, önmagát is félrevezető elszánásait, mentegetőzéseit. Végül az elbeszélés az írói tárgyilagosság olyan fokára emelkedik, ahol már nem maradhat meg sértetlenül a két főalak sarkított ellentéte: a regényíró Lajos korábban magasztalt jellemén is talál egy parányi repedést, amikor a férjet „a becsületről tűzött fogalmú”-nak nevezi.

A cselekmény fővonala egész a befejezésig jól végiggondolt, s a veterán író ezzel – holmi ósdi technika ellenére is – méltó versenytársa lehetne Keménynek vagy Bérczynek. Művészi fegyelme, következetes stílussteremtése azonban már messzebb esik az akkori epika élvonalától. A *Szerelem és hiúság* lezárulása merőben más, mint *A gyógyult sebé*, ám megegyeznek abban, hogy mindegyik szervesen következik a mű egészéből, egyik szerző se nyúl holmi deus ex machinához. Hogy jár el

velük szemben Jósika? Itt aztán van – hogy stílszerűek legyünk – „dea ex machina”, a holtakn hitt régi szerelmes, holmi szenzációs műlovarnó, aki hirtelen a színre toppan, ismét magába bolondítja a korábban még Ildát csábító Zsolnay grófot. Mindez óvó figyelmeztetés, amely nevetségessé akarja tenni a könnyelmű gavallérokat? Még erről sincs szó. Az utolsó fejezetben ugyanis tanúi lehetünk annak, immár nemcsak Ilda meg Lajos házassága felhőtlen, hanem harmonikusan él egymással Zsolnay és a hajdani cirkuszcillag is. Aligha hisszük, hogy Zsolnay e pálfordulásával pusztán az érdekességet vadásza írónk. Ennél fontosabb célja lehetett, hogy megnyugtassa a kiélezett összecsapásoktól, diszharmoniatól irtózó olvasóit (kivált a szebbik nemet): nincs itt semmi baj, senki sem marad egyedül, Magyarországon nem házasságtörések, de boldog frigyek érlelődnek.

Ez a meggyőződés inkább biedermeier, mint romantikus művészhez illik. Ilda alakját azért alkotta meg annyi tartózkodással, sőt csipetnyi gúnnyal, mert így is küzdeni kívánt a Georg Sand olvasása után kifejlődött modern járvány ellen. A járvány jelképe a „femme incomprise”, a banális életbe befalazott, kicsinyes férj mellé kényszerült, meg nem értett asszony. Jósika azonban tagadja a típus létjogosultságát, Szabó Richárd szerkesztőhöz intézett levelében „folytonosan a semmiért jajveszékélő hölgyeink”-et a „faxenmacherin”-eket emlegeti.¹³ Hasonlóképp nem vállal közösséget a francia késő romantika népszerűségével. Tudott dolog, hogy Sue 1840 után felcsapott Fourier meg Proudhon népszerűsítőjének, érzelmesen, már-már könnyeztetően szónokolt a gazdagok és jezsuiták felelősségéről a proletárok nyomoráért. Többnyire a lágy emberszeretetnél horgonyzott le, mit se látva a munkásság jövő hivatásából, tájékozottságát, a maga korában egészen újszerű társadalomismeretét mégis méltányolni kell. Szinte jelképes tényként emelhetjük ki, hogy ő vezette be az argót a francia regénybe. Mondani sem kell, Jósikánál semmi nyoma a proletariátus iránti érdeklődésnek, Párizs szemében a felső tízezer (legfőjebb a demimonde) metropolisai, csak úgy mellékesen foglalkozik tudósokkal (Arago) vagy képzőművészekkel (Pradier).

Nem változik a kép akkor sem, ha *Az első lépés veszélyei* vizsgáljuk. Csupa előkelőségből áll a főalakok gárdája, körítve többé-kevésbé komikus házciselséssel. Pedig ekkor már a hazai prózában nem számít korszerűnek az ilyen mértékű arisztokratikus regényszemélyzet, amint azt Jókai példája csattanósan igazolja. A párizsi magyaroknak 1867 előtt Degré Alajos személyében még egy regényíró-krónikása támad, s tanulságos összevetnünk a *Pygmalion* és *A száműzött leánya* (1865) szociális keresztmetszetét. A fiatalabb szerző kísértájtja Párizsban időző magyar hőseit a szalonokból, egészségük, becsületük megmentését egyenesen olyan francia testvérpárra bízta, amely nagyon szegényesen él kézműves munkája után. Ez a fordulat korántsem véletlen, hiszen Degré – Jósikával ellentétben – nemcsak stílusesszékötök, izgalmas motívumokat kölcsönöz a késő romantikától, hanem egyik eszményített hősének nyilatkozatával ki is áll Fourier tanítása mellett.¹⁴

Annál inkább követi Jósika a francia iskolát a lélektani különöségek ápolásában, s kivált a mese-szövevényben. Írói becsvágyát fölkelti az olyan ritka tünemény, mint a vasúti szerencsétlenség okozta sokkhatás egy fiatal női lélekre, buzgón fejtegeti, ilyenkor legjobb gyógymód a kreativitás felkeltése. Tett követi a szót, Trencsényi tábormok Júlia leánya máris szobrászleckéket vesz, nekifog egy Apolló-fő mintázásának, a rokonszenves Várad Sándor irányítása mellett. Most már könnyű kitalálni, hogy sokkal inkább a szerelem gyógyítja meg Júliánkat, mint a fontoskodva feltálat munkaterápia, amelyet meglepő gyorsasággal félre is tesz a szerző. Valaha buzgón követte mestereinek vonzalmát a testi-lelki antitézisek iránt, miként ezt az *Akarat és hajlam* (1846) tanúsította, most azonban lemondott az efféléiről, ha a jelenről írt. De történelmi epikájában szép számmal bukkanunk a királyi méltóságot kicsapongó életmóddal vegyítő uralkodókra (pl. Kázmér lengyel király) nagyeszű, ragyogó külsejű bűnözőkre, akikben ritka kegyetlenség lakik (Szász János királybíró).

Korai regényeiben azzal foglalkozta a szerencsés befejezést, hogy összegyűjtötte az apa elveszettnek hitt gyermekeit, fölfedezte kinek-kinek a származása rejtélyét (*A csehek Magyarországon* 1839). Később szintén lényeges eleme meseszövevényének a titok megoldására való törekvés, vagy a véletlenül föl pattant titok idéző nevezetes fordulatot. Bűnügyi elbeszélésben semmiképp se hibáztatható e technika, annál inkább nagyobb igényű, mélyebb válságokról szóló alkotásaiban. Egyszerre fölmegey az

¹³ DÉZSI Lajos, *i. m. függelékekben*. 404.

¹⁴ *Szívharc* c. elbeszélésében, amely Koszorú 1863. jelent meg. Erre Lezsák József kéziratot doktori értekezése mutatott rá 1980-ban. (ELTE)

utolsó felvonás függőnye, s mindent másként lát az olvasó: ha meggyilkoltnak hitte Zách Klárát (*Klára és Klári*) avagy Zsolnay gróf hajdani texasi kedvesét (*Az első lépés veszélyei*) most szemtanúja lehet mindkettőjük boldog menyegzőjének. Így az eljárás kitessékeli az életből a tragikumot, az összhang hiányát, kibékít, lezárja a költői igazságszolgáltatást.

Ez utóbbi nélkül nem is képzelhető el Jósika-regény. Ennek útján jár a századközep egész hazai romantikája, noha Jókai nem boldogítja pozitív szereplőit Jósikához hasonló erőszakoltsággal, rendszerséggel. Ha Mayer Fannyra, Ankerschmidt Herminre, Ciprára gondolunk, kiviláglik, hogy munkáit be nem teljesült szerelmek, korai elmúlások teszik borongóssá. Az idős mester olykor igen óvatos kárteknony alakjai megbüntetésében (pl. Zólyomi), kínzó büntudattal, tébolyba kergető emlékezéssel sohasem sújtja őket, ám mindig teljesíti vélt kötelességét a derék emberekkel szemben. Szélsőséges példája ennek az *Egy magyar család a forradalomban*. Itt a becsületes, hazafias Zádorok mind túlélnek a szabadságharcot, egyetlen áldozata lesz a rémuralomnak, Zádor Márton, aki – Adyval szólva – „úrnak s magyarnak egyként rongy.”

4.

„Egy magyar család a forradalomban”
A pályaszakasz mérlege

Írónk e későn befejezett művét – 1862-ben került a könyvesboltokba – nem mondhatjuk olyan értelemben 48–49 regényének, mint például *A köszívű ember fiait*. Amikor Kossuth egykori ellenzékeivel vitatkozik, vagy Görgeyt bírálja, akkor átcsap a politikai röpiratírás területére, máskor a krónikás hűségével akar számot adni, s teljesen lemond képzelet szülte figurái mozgásáról. Hőseit nem ruházta fel önálló egyéniséggel, lelki élettel, megmaradnak a szerző szócsöveinek, kiküldött tudósítóinak, mindig a legfontosabb események színhelyén bukkannak fel. De ha kell, villámgyorsan átadják helyüket a historikus szélesebb látószögét használó elbeszélőnek, aki az 1860-as évek eseményeit, tanúságait is felidézi, összehasonlítja. E gyakorlat különösen bántó törésekhez, hangváltásokhoz vezet, csak hogy nem is sajátos esztétikai értékei okán kell megemlékeznünk az *Egy magyar családról*. Horváth Mihály nem sokkal később, 1865-ben előállt *A magyar függetlenségi harc* történetével, de Jósika munkáját csak kevésbé szorította háttérbe a közvéleményformálás terén, amit a könyv 1914 előtti három kiadása is bizonyíthat.

Fejezetek hosszú sora rajzolja egyre magával ragadóbbá Kossuth arcképét: tüneményes szónok, fáradhatatlan szervező, a tőle segítséget váró közember számára mindig van egy felőrája, nem veszíti el magabiztosságát 1848 szilveszterén sem, amikor óriási zűrzavarban Debrecenbe kell menekülni a véhetetlenné vált fővárosból. Évtizeddel korábbi német nyelvű röpiratában több tartózkodással nyilatkozott róla, nem hallgatta el erélytelenné válását az összeomlás előtti időben s azt a nagy hatást, amelyet szűk látókörű felesége tett rá. (*Zur Geschichte des Ungarischen Freiheitskampfes*. Leipzig 1851). „Korrajz”-nak címzett regényében uralkodik a kormányzót példaképpé emelő, eszményítő szándék, ezért mindössze egyetlen fontos dologban hibáztatja: „Kossuth személyes jelenléte a hadseregnek sokat megakadályozott és sokat segített volna.” (3. köt. *Az örvény felé* c. fejezet). Jellemző a trónfosztás rövid, szimbólumokba rejtett említése. Csak néhány kurta mondat szól annak vitatott voltáról, kétségbevonhatóságáról.

Az emigránsok nagy többsége elítélte Görgeyt, így tett Horváth Mihály is, bár ő Kossuth hívei közé semmiképp nem számítható. Elképzelhetjük ezek után, mennyi vádat sorakoztatott föl ellene Jósika, hányszor jellemezte őt árulóként, akit a békepárt legszélsőbbjei egyenesen Kossuthnak és körének elfogatására, kivégeztetésére kívántak volna felhasználni. (*Amit a titok leple mai napig föd* című fejezete a 3. kötetnek). Kárhóztatja a könyv Buda időrabló ostromát, a Komáromtól Aradig tartó rosszul megválasztott visszavonulási utat, a fővezérnek 49 nyarán támadt rokonszenvét az arisztokraták iránt. Ki tagadhatja, hogy az effajta bírálat nem idegen legújabb történetírásunktól, Spira György, Szabad György, Varga János, Deák István és mások munkáitól? ¹⁵ Csakhogy mai historikusaink nem hagynak

¹⁵ Érdekes, hogy DEÁK István, *Kossuth és a magyarok 1848–49-ben*. Bp. 1983. 282–288. szintén kiszámíthatatlannak tartja Görgey magatartását 1849 áprilisától fogva, noha a szerző távol áll a magyar függetlenségi politika helyeslésétől.

kétséget a nagy küzdelem bukásának *egyéni* okai (orosz beavatkozás és nyugati részvétlenség, hibás nemzetiségi politika, mulasztások a paraszti támogatás megszilárdításában stb.) iránt, míg a regényben egészen más tapasztalunk. Itt az említettek bemutatására nem kerül (részben történeti okokból nem is kerülhet) sor, nem kapnak megrovást a békepárttól elkülönült politikuskok megkatonák, s a katasztrófaért a túlerőn kívül Görgey és csoportja felelős.

Ekként lesz mítoszba hajló Jósika 48–49-től alkotott képe. Másrészt ez a nagy freskó éppen merész egyoldalúsága miatt még a közelmúltra is kisugárzott. (Igaz, e hatás nem választható el az írói leleménytől, a helyenként kitűnő jelenetező és filmvágó technikától.) Könyve végén (*Megszámlálta hívei fejéit* c. fejezetben) a szerző képviselésében a fantázia teremtette Zádor Péter felelősségre vonja Görgeyt, nem árulásra készül-e? A tábornok unott kiábrándultságával szembeszegezi elszántságát a végső küzdelemre vagy a dicső halálra. Mindez veszedelmesen hasonlít a *Fáklyaláng* 2. felvonásának kezdő képéhez. Görgey ott is a fegyverletétel híve, fagyos fölénnyel mondja „lázkép”-nek Kossuth törhetlen bizakodását, ő maga mindenáron egykedvűséget erőszakol magára.

A regényes krónika meg *A kőszívű ember fiai* közti összecsengések lehetnek véletlenek is, ám arról tanúskodnak, hogy a téma feldolgozása úttörő és emlékezetes tett, egyes motívumai a közvéleményben, a közösségi érzésvilágban gyökereznek. Egy-egy családot tettek mindketten a cselekmény hordozójává, vegyítették a boldog beteljesülés meg a fenyegető katasztrófa jeleneteit: Buda bevételét itt is ott is az orosz seregek beözönlésének látomása követi. Ha Baradlay Jenő ártatlanul lakol bátyja tetteiért, Jósika művében a gonosz és magyarelles Zádor Mártont tévesztik össze Zádor Péter tábornokkal Haynau hóhérai.

A Baradlay-testvérek történetében a szerző messze elkerüli a nemzetiségekkel vívott harcokat, míg Jósika nem tud lemondani a véres erdélyi közelmúlt felidézéséről. Ítélete a hazai románságról nem korszerű, nem liberális, nemcsak az akkoriban a Duna-konföderációt kidolgozó Kossuthétól tér el, de távol van a Jókaiétól is, akinek noteszébe 1858 októbere során ilyen bejegyzés került Avram Jancu mócairól: „Nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az oláh lázadás emelve.”⁶ Épp ezt az úrgyűlöletet nem érti Jósika, nagyszámú román figurájának tetteiben vagy nemzeti elvakultságot lát, vagy pusztán rablóöszönt. Az abszolutizmus idején létrejött békülékeny szellem mégis érezteti hatását az *Egy magyar családban* . . . ezért ad számot erős rokonszenvel Ioán Dragoș, magyar mulasztások miatt vérbe fulladt közvetítő kísérletéről (*A románok a közszerencsétlenség napjaiban* c. fejezet), hártja át a pusztításokért viselt felelősség számottevő részét a szász igazgókra (úgyanott). Így üti meg – bármi szűkszáván – az önbírálat hangját: „Városok heverték hamvaikban s viszonzásul a csata hevében román falvak fölét a vörös kakas. Szegény elégtét, szomorú viszontorlás.” (Említett kapitulum).

Sue riktó színeivel kiemelt bűnöző és kém az uzsorás Zádor Márton, a könyv egészét mégsem húzza le a kalandregény alantasabb szintjére. Az úgy, mint kezdetben körvonalaztuk, megmarad a fikció, krónika, politikai röpirat sajátos keverékének, csakhogy utolsó negyedében még egy átalakuláson megy át: regényesíti a szerző önéletrajzát, elbeszéli menekülését Aradtól Lipcséig Haynau megtorlása elől. Mindez az egykorú bíráló előtt nem számított különködésnek mivel, megszokhatta azt, hogy Szentirmay Rudolfot, Barna Sándort Wesselényivel, Széchenyivel társítsa Jókai, s Vas Gereben legkedveltebb írásai épp a képzeletnek kevés teret nyújtó korrajzok voltak. E szembetűnő rokonság ellenére is különleges, nehezen besorolható alkotás Jósika tarka kompozíciója.

*

Friedrich Sengle a német regényírás összképét ismertette megállapítja,¹⁷ hogy a XIX. század első felében a műfaj még művészet előtti korszakát éli. Egyrészt triviális szórakoztató, másrészt vállal irodalom kívüli feladatokat is, nevel, ismereteket közöl, politikai agitációt végez, és ez állappal először a poetischer Realismus irányzata kíván szakítani 1850 után. Törekvése nyomán be is következett a megoszlás: különvált az esztétikai igényű fikció alacsonyabb rendű (mostoha)-testvéreitől.

¹⁶ JÓKAI Mór, *Följegyzések*, Bp. 1968. I. 237. (JKK)

¹⁷ SENGLE Friedrich, *Der Romanbegriff in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. in *Deutsche Romantheorien*. Frankfurt a.M. 1968. 135.

Ne vizsgáljuk most a magyar viszonyok hasonlóságát vagy különbségét, annyi bizonyos, írónk nem vett tudomást az Európa-szerte beálló polarizálódásról. Abban, amit az emigrációban írt túlnyomórészt az irodalomkívüli keveredett az irodalomalattival. Műveltsége, túlon túl is hangoztatott élettapasztalata folytán jól érezte magát a tanári emelvényen s az oktató szándék áthatotta történelmi epikáját. Szinte semmi hely sem maradt abban a nemzeti múlt költészetté emelkedett csodálatának, holott a romantikához való tartozása ebbe az irányba vihette volna. Költészet nem sugárzott a szabadságharcot megjelenítő regényéből sem, nem mindennapi erejű meggyőződés és tájékozottság annál inkább. Stílusa mindennél jobban mutatta a széppróza újabb követelményeinek mellőzését: az idegen szavak száműzésétől, nyelvújítás erőszakolásától várta a magyar ízt, emelkedettnek hitte magát, ha a köznyelvet félretolta.

Azzal, hogy az életet a kaland, a bűnügy vagy a szalonszenzáció szűk határai közé szorította, az igazi irodalom alá süllyedt. Igaz, a kalandregényt, a szalonszöveget meg is lehetett nemesíteni (az utóbbival dicsekedhetett pl. Kemény Zsigmond), ám ez vajmi ritkán sikerült Jósikának. Nem tudott megszabadulni a romantikus lélekábrázolás torzító beidegzettségétől. Mindezek után le kell vonni a következtetést: az *Abafi* írója e pályaszakaszán már nem segítette elő a magyar regény fejlődését. Értéktelenség nyilvánítjuk tehát akkori munkásságát? Korántsem, csak nem szabad művészi követelményeket támasztani iránta.¹⁸ (A gyér számú kivételt ezúttal mellőzhetjük). Pótolták írásai a hiányzó útikönyveket, közérthető történelmi munkákat, művelődéstörténeti csevegéseket, oszlatták a vidékieséget, műveltebb hazafiasságot sugalltak. S ami a legfontosabb, fenntartották, sőt növelték irodalmunk olvasóközönségét.

Nagy Miklós

Standeisky Éva

KASSÁK ANNÁJA

Néha eljön hozzánk is az idő, hogy tenyerére vegyen bennünket és kiemeljen önmagunk / mélységeiből. Sokan vagyunk, sok buta dologról kellene beszélni, de mégis, ha jól / meggondoljuk, minden bennünk van elvetve. A dolgok innen is, onnan is hozzánk / ütődnek és észrevétlenül átváltozunk kővé vagy acéllá.

Kassák Lajos

Kassák Lajos regényeiben, elbeszéléseiben többször felbukkan az Anna név. Tizenöt olyan költeménye is van, amelyben ez a keresztnév előfordul. A rejtett Anna-versek száma ezek többszöröse. Kassák e versek túlnyomó többségét 1921 és 1958 között írta.

Kassákhoz a nők közül édesanyja (Istenes Erzsébet), legidősebb húga (Mariska) és első, illetve második felesége (Simon Jolán és Kárpáti Klára) állottak a legközelebb. Önletrajzi regényében számos nőismerőséről írt. Egyikőjüket sem hívták Annának.

Anna nem egy létező személy volt, hanem Kassák élő alakokból és vágyképekből formált ideálja. Az író mintegy elzárta teremtését a külvilágtól, hogy segítségével megőrizhesse gyermekkorában nehezen kiharcolt függetlenségét. Magányos szabadság volt ez. Kassák Annával lett végképp egyedül

¹⁸ BRASSAI i. bírálata jól összefoglalja írónk téves újításait, stílusbizáit.

és magárautalt. Cserébe megőrizhette tartását. A jó akarásában szigorú, megingathatatlan és következetes maradhatott. Többek között azért, mert része volt Anna.

Kassák a világ formálását magán kezdte. Senki sem lehetett volna hozzá kegyetlenebb, mint ő volt önmagához. Életútjának egyik elemzője szerint Kassák deviáns hajlamait művészetével kompenzálta.¹ De mi fordította szembe Kassákot a környezetével? Devianciája hogyan függött össze művészetével? E kérdésekre teljes választ aligha remélhetünk, de talán „Anna” közelebb segít a válaszadáshoz.

Az Anna rejtély megfejtéséhez Kassák családjához kell visszanyúlnunk. Kassák apja patikussegéd volt, „bogaras, makacs ember”.² Anyja alkalmi munkákat vállalt, főként mosást, vasalást. Kassák Lajos első gyermek volt. A házastársak között már e terhesség idején romlani kezdett a kapcsolat. Kassák húgái születése után (Mariska három, Terus hat évvel volt fiatalabb nála) is anyja szeme fénye maradt. Az anya kiszolgálta, babusgatta fiát, leste minden gondolatát. A család férficentrikus volt. Az abszolút tekintély a családjával egyre kevesebbet törődő, ritkán hazajáró apa volt, aki papot szeretett volna nevelni fiából. A serdülés küszöbén döntő változások következtek be Kassák életében. Ezek szorosan összefüggtek anyja akkori terhességével. Kassák legkisebb húga, Böske (később Újvári Erzsébet néven ismert költő) 1899 júliusában született. „Hogy minket a világra hozott – írja Kassák anyja ekkori terhességét kommentálva – az régen volt, azóta mint valami *szent* élt közöttünk. És ez jól esett nekem, mert az *ő tisztasága volt az én otthonom*. Most kizökkentem magamból, a bizonytalanság és gyanakvás fészkelődött belém. Nem szerettem hallgatni, ha valaki az anyjáról beszélt előttem, minden szóban célzást éreztem, amivel engem akarnak bántani.”³ (Az idézetekben szereplő kiemelések itt és a továbbiakban is mindig tőlem származnak. S. É.) Kassák apja veszekedéssel, haragos visszautasítással reagált a hírré, kijelentette, hogy a születendő gyermeknek nem ő az apja. „– Nem lesz az enyém gyereke! – kiabálta az apám. – Lebo kérem szépen, nem vagyok az övé apja! Ha meggyün a világra, összetöröm őtet, mint fadarabkát. (...) Azt mondani, részeg ember, bolond ember, aztán minden jól van. De nekem is van szive, kérem szépen. Az enyém felesége kérem... huj, nem akarom megmondani kérem. Lesz egy gyereke az enyém feleségének, aminek nem én vagyok az apja! (...)

Nem hittem egy percig sem, hogy az apámnak igaza volt ebben az ügyben, de az egész eset nem halt meg bennem nyomtalanul. Nagyon érzékeny, és könnyen elszomorodó természet voltam, s most úgy éreztem, valami nagy, személyes bántódás esett rajtam.”⁴ Anyja „bűnösségének” lehetősége, valamint ez a terhessége összezavarták a családról kialakított képét.

Az *Egy ember életében* rejtett utalásokból következtethetünk arra, hogy Kassákot szülei papi pályára szánták.⁵ Az önéletrajzi regény a gyermek Kassák lázadásával indul, aki, vállalva az apai haragot, otthagyja a gimnáziumot és inasnak megy. Cselekedetének indítékáról e műből voltaképpen nem tudunk meg semmit. Az ok (csalódás a szülőkből) és okozat (lázadás a család ellen) a regényben felcserélődik, illetve térben eltolódik. Kassáknál az apával való szembeszegülés valós oka mindenekelőtt az anya teherbe esése, s ennek következtében a vallási képzetekre épülő családi ideálkép összeomlása lehetett. Az anya terhessége ugyanis időben egybeesett a gimnázium otthagásával, ha a regény ezt az összefüggést el is ködösíti. Kassáknak az apjához fűződő kapcsolatáról nem az *Egy ember életéből*, hanem *A ló meghal, a madarak kirepülnek* című költeményéből tudhatunk meg legtöbbet. Ebben írja Kassák:

„láttam az apám kajla szalmakalapját amint uszkál a hóüveg fölött a patikától
a szentháromság-szoborig és vissza

valamikor azt hitte az öreg 21 éves koromban káplán leszek az érsekújvári plébánián
de éppen tíz esztendővel előtt sporni ur lakatosműhelyében ettem a füstöt
az öreg már csak nagyon ritkán járt közénk haza

¹ MÉREI Ferenc, *Deviancia és reménység. Irodalom-szociálpszichológiai elemzés*, Literatura, 1981. 1–2. sz. 59–69.

² KASSÁK-Lajos, *Egy ember élete*, Bp. 1957, II. 278.

³ *I. m.* I. 131.

⁴ *I. m.* I. 127. és 130.

⁵ *I. m.* I. 220.

később az én szépen elgondolt jövőmet is beitta és kipisálta a sörrel szerelmes lett egy öreg takarító-nőbe

kihullott a haja s csak a cigányokkal barátkozott

1909 április 25

Párisba készültem gyalog a faszobrásszal

a kisváros ült a pocsoltyában és harmonikázott

leveszem rólad a szárnyaimat ó szent Kristóf te sohse leszel az apád fia

egy részeg ember korokodilkönnyeket sírt

az „Arany Oroszlán” szálló falának dülten

éreztem mindennek vége⁶.

Az egész vers – ahogy a költemény egyik elemzője kimutatja –, vallási motívumokra épül.⁷

Szembeszegülése az apával „életveszélyes” cselekedet volt. Elsősorban nem amiatt, hogy az elégtelen bizonyítvány láttán apja „agyonütheti”, mint attól anyja tartott.⁸ Sokkal inkább azért, mert az elhagyott ideál helyett nem talál másikat, nem lesz elég erős ahhoz, hogy önmagát a korábbi támaszok nélkül felépítse. Ezért az akarat szerepének túlhangsúlyozása az *Egy ember életében*, ezért oly központi jelentőségű mind verseiben, mind képein⁹ a labilis elemek egyensúlyba hozása, biztonságossá szerkesztése.

Az apa elleni lázadásnak a vallással való összefüggésére utal az *Egy ember életében* az a jelenet, amikor a tizenkét éves Kassák telve félelemmel, de halálos elszántsággal szétlövi a temetőben parittyával az egyik üveges Krisztus képet.

„Gyáván könyörögni szerettem volna emberhez és Istenhez, hogy engedjen szabadon ebből a gyötrelmességből, de valami kétségbeesett dacból megint fölemeltem a kezeimet és céloztam. (...) Éreztem, hogy megfordult velem a világ, mindennek vége van.

Néhány pillanatig halott voltam a csönd alatt, aztán elszántan fölnyitottam a szemeimet.

A halfejű ott állt mellettem. Halálosan sápadt volt, a fogai összekocogtak, mikor beszélt.

– Mi történt? – kérdeztem, mintha csak most estem volna bele ebbe a környezetbe.

– Lelőtted! – mondta s a szétzúzott képre mutatott. – Te pogányabb vagy a zsidó katonáknál!

Mindenen túl voltam. Ott villódzott előttem az összezúzott üveg, és láttam, hogy semmi különösebb nem történt a világban. Nevetett a lelkem, s az izmaim szabadok és frissek voltak. (...) Milyen különösek az emberek, gondoltam, rászédett, hogy lőjem le a képet, s most meg láttam, hogy valósággal fél tőlem. Hogy miért, nem is tudtam megérteni. Egy nagy szerencsétlenségen mentem át előtte, látta, hogy semmi különösebb nem történt velem, most örülnie kellene, hogy szerencsésen kimáztunk a kisgyerekek babonáiból. Ebben az örömben is egyedül maradtam. Gondolkoztam, és éreztem, hogy a világ nagy és tiszta körülöttünk, s csak az emberek rosszak benne.”¹⁰ A készítés ugyanaz lehetett, mint a bukást tanúsító bizonyítvány otthoni bemutatásakor: megtapasztalni, mi lesz a következménye előbb az apával, majd most az Istennel való végletes szembeszegülésnek. Ha „túléli”, merészsége őt igazolja.

E lázadásait újabb követte: külsejével is deklarálni kívánta, hogy valamiképpen a nőkhöz érzi magát közelebb. Hosszú haját növesztett, vállalta érte mestere, fiútársai gúnyolódását, verését. Mestere a következő szavakkal szidta: „– Nem szégyelled magad, ilyen kócot hordani a fejeden? Olyan vagy, mint valami fiatal ringyó. A munkásember legyen olyan, mint a jó katona.” Munka közben sem kímélte „– Húzz rá, kisasszonykám, – mondta. – Darauf! Darauf! Ez jó lesz a fürtjeidnek, szépen megitatjuk őket. Húzz rá, csak húzz rá, te kis kurva!”¹¹

⁶ KASSÁK Lajos, *Összes versei* (KLÖV), Bp. 1970. I. 151–152.

⁷ CSÚRI Károly, *A Kassák-vers embléma-szerkezete*. In *Formateremtő elvek a költői műalkotásban*, Bp. 1971. 469–501.

⁸ *Egy ember élete*, I. 14.

⁹ A kettő közötti rokonságról lásd BORI Imre–KÖRNER Éva, *Kassák irodalma és festészete*, Bp. 1967.

¹⁰ *Egy ember élete*, I. 98–99.

¹¹ I. m. I. 105–106.

Kassák a későbbiekben szégyellni kezdte nőies vonásait: alacsony termetét, gyenge testalkatát. Különösen a testéhez képest aránytalanul nagy fejével – koraszülött volt – volt elégedetlen. Nagyon rosszul esett neki, amikor apja és Mariska húga papszakácsnéként emlegették. Anyja iránti ellentétes érzelmeit fokozta ekkor, hogy az anya a fiú önkielégítési próbálkozásait betegséggel azonosította, s ezáltal büntudatot keltett fiában, aki az anyai lebeszélés ellenére sem tudott lemondani az onániáról. „A nemi élet különösségei – írja Kassák anyja terhessége kapcsán – már nem feküdtek előttem egészen betakarva, s ha én el is követtem bizonyos dolgokat, amik miatt szégyelltem magam önmagam előtt is, alig tudtam elviselni azt, hogy ugyanilyen hibákat lássak meg hozzátartozóimban, akiket én annyira szerettem, és olyan tisztáknak képzeltem el.”¹²

Ezek a közvetlen előzményei annak, hogy Kassákban 15–16 éves korára végképp elkülönült a szexualitás testi és lelki oldala. A testi szerelem egyúttal alacsonyabb rendűvé is vált számára, szemben a testiségől mentes, „tisztá” szerelemmel. A kora gyermekkori Katica-szerelem után első tartósabb szexuális kapcsolata egy vele egykorú cigánylánnyal volt, majd főként prostituáltaknál keresett és talált testi kielégülést. Inasévei után közvetlenül gyakran járt kocsmába. Ez az apai példa – nem tudatos – követése volt nála. „Ilyenkor nem volt kisebb élvezet – írja Kassák a kocsmában eltöltött esték felelevenítésekor – a számomra a tüskés ábrázatú, rossz szagú napszámosokkal összecsókolózni, mint a nővel, akihez olcsón hozzájutottam.”¹³ A bordélyházban ismerkedett meg „a legény-lány” szabósegéddel, akit egy ideig viselkedésben, öltözködésben is utánzott.

„Egész napokon át ezzel a kilencujjú, szép, rózsás arcú fiatalemberrel voltam együtt. Ő nem járt madarászni és nem lókötskődött a piacon. Délelőtt elmentünk a templomba, ha valami nagyobb temetés volt, felmentünk a piacra sétálni, mint az urak. Állandóan karonfogva járt velem, valóssággal belémbeszélte a végtelenül hosszú mondókat. (. . .)

Abban már megállapodtam magamban, hogy kicsit bolond ez a szabó, de azért nem tudtam elválni tőle. Talán szerettem is – mégiscsak más volt, mint a többiek.”¹⁴

Kassákban erősen élt mind a nőkhöz, mind a férfiakhoz való tartozás vágya. A szexualitást alacsonyrendű ösztönkielégítési aktusnak tartotta. Saját szexuális kapcsolatairól így írt: „Ha kedvemre való lány közelébe férkőztem, akkor úgy voltam vele, mint az éhes ember a *nehéz, zsíros étellel*. Nekiesik, fölfalja, s aztán úgy érzi, soha többé nem nyúl ételhez, úgy őrzi, örökre megtelt és elémelyedett. S aztán megint, ha éhes, megint fölfalja, ami elé kerül. Így vagyok én is a lányokkal. Kívánom őket, aztán megémelyedek tőlük, aztán megint megéhezem rájuk, s megint kezdődik az egész előlről. Lehet, hogy ez a szerelem. Olyan bizonytalan vagyok én ebben, mint valami serdülő kamasz.”¹⁵

Belső konfliktusaiból adódó feszültségén agresszióval próbált enyhíteni. „Valami új állati szenvedélyek ébredtek fel bennem. Kívántam a mások kínzását s szerettem látni a piros, kibuggyant vért. Ha egy hal a horgomra akadt, szinte eszelősen kaptam utána és kegyetlenül széttrancsíroztam. Elővettem a bicsakomat, a puha, sima testet apró nyiszálással fölmetszettem, a csontokról leszedtem a vérző, meleg húst . . .”¹⁶

Anyja terhessége, majd legkisebb húga születése után a nálánál három évvel fiatalabb hűgában vélte felfedezni a szepőlőten női tisztaság ideálját, anyja mását. E testvére annál fontosabb volt számára, mivel Mariska volt az, aki a gyerekek közül az apához a legközelebb állott.

Mariska felserdülésével azonban Kassák egyre fenyegetőbbnek érezte annak veszélyét, hogy anyja után hűgát is elveszíti. A bekövetkező tragédiát vetítette előre húga első bálja. Mariska nagylánnyá válását mintegy szentesítette, hogy bálba mehetett. Kassákot anyja megkérte, hogy kísérje el hűgát. Kassák, ha vonakodva is, elvállalta Mariska kísérését. Ezzel akarata ellenére hozzásegítette testvérét, hogy az „elhagyja” őt. „Valóssággal szerelmes voltam – írja önéletrajzában – *ebbe a szép, fiatal lányba*, minden áldozatra kész lettem volna érte s most mégis kerülni akartam a vele való beszél-

¹²I. m. I. 130–131.

¹³I. m. I. 215.

¹⁴I. m. I. 218–219.

¹⁵I. m. II. 89–90.

¹⁶I. m. I. 132.

getést, féltem tőle, mintha az életem ellen tört volna. Észrevettem, hogy az egyik kvártélyosunk, egy vasúti altiszt, erősen udvarol neki . . . | . . . *féltékeny* voltam erre az emberre, bizalmatlan voltam hozzá, sőt határozottan gyűlöltem is. (. . .) A testvérem . . . ragaszkodott hozzá, hogy én is velük menjek. Mit tehettem egyebet. Ő nagyon szépen tudott beszélni, s ha nevetett, úgy éreztem, csengők játszanak a hangjában. Azt hittem, *ő a föld legtisztább embere*, neki mindent meg kell tennünk, nála még sohasem láttam olyasmit, ami utálatos vagy elszomorító lett volna.”¹⁷ A vasúti altiszt és Mariska kapcsolata Kassákban agresszióra készítő kínzó feszültségérzést idézett elő, mint korábban anyja terhessége. Akkor halakat boncolt élve, most kocsonyát – felismerhető állati testrészeket is tartalmazó, áttetsző masszát – vágott a falhoz, ezzel „*pingálta ki*”, a kocsa tisztaszobájának falát. „A zsíros, megfagyott lé a bőrökkel és hússal együtt utálatosan rákenődött a falra. (. . .) Ziháltam és ordítottam . . . Mert most jött ki belőlem az indulat, a vad elkeseredés, *harc* volt ez az *apám ellen*, a vasút ellen, az *egész meggyűlölt világ* ellen.”¹⁸

Nagy megrázkódtatás volt számára, amikor megtudta, hogy húga terhes lett. „Ha igaz, akkor agyonütöm – gondoltam. Agyon fogom ütni, mint a kutyát” – írta. Amikor meglátta terhes hűgát, tehetetlen kétségbeesésében meg akarta fojtani. „Életem egyik fele volt ez a lány – írta önéletrajzában – valahogyan *ő benne voltam büszke önmagamra*.”¹⁹ „Botlásáért” szisztematikusan büntette Mariskát, nem állt vele szóba. Csalódásáról békítő szándékú ismerőseinek így nyilatkozott: „De igenis becsapott. Őt csapta be a vasutas és ő becsapott engem. *Én úgy szerettem őt, ahogyan ő szerette a vasutast és összetörte bennem azt a szép ideált, amit benne láttam. Nem ütötte ki a fogaimat*, de azt mondhatnám, hogy azzal a cselekedetével *kiszúrta a szememet*.”²⁰

Mivel magyarázható, hogy Kassáknál a serdülés éveiben a legidősebb húga ilyen nagy szerepet játszott? Ez a húga iránti vonzalom nála ösztönei erős visszafojtásából következhetett: hiszen a fivér–hűg viszony eleve kísértés a szülősituáció utánzására. Az imitáció azonban csak büntudat árán lehetséges, hiszen a testvérek közötti szerelem nem megengedett.

*

Erre a kitérőre az Anna-talány megfejtése érdekében volt szükség. Az előzőekben kifejtett életrajzi tények a következőképpen összegezhetők. A szülők egymással való kapcsolata alapvetően meghatározta Kassáknak a nőkhöz való viszonyát. A legkisebb hűg születésének döntő szerepe lehetett abban, hogy Kassák figyelme anyja helyett legidősebb húga felé fordult, akit anyja idealizált vonásaival ruházott fel, s talán az újbóli csalódások elkerülése érdekében is, nőideállá magasztosított. Már-már a katolikus Mária kultuszához hasonlítható az a mód, ahogyan Kassák hűgáról ír. Anyja helyett most hűgában vélte megtalálni énjének „tisztá” részét: a nemiségtől mentes, önfeláldozó, szolgáló nő típusát. Hűga „bűnbeesése” ezt az ábrándképet semmisítette meg. A művek alapján rekonstruálható az a kassáki felfogás, mely szerint a férfi és a nő közötti kapcsolat tisztasága csupán két esetben őrizhető meg: az *apa-leány* és a *fivér-nővér* kapcsolatban, mivel a társadalmi konvenciók következtében ezekben az esetekben szerelmi kapcsolat eleve kizárt. Kassák az *anya-fiú* viszonyt sohasem választotta művei fő témájául. E kapcsolat fentebb említett áttételes megközelítései e probléma élő voltát bizonyítják. Az író műveiben próbált ideálvilágot teremteni. Számos írásában a fiatal leány- és asszonyalakokban az általa elképzelt tisztá embert ábrázolta, akit – mint a továbbiakban látni fogjuk, nem véletlenül – Annának nevezett el. E „tisztaságnak” bizonyításához lényegében mindkét nem képviselőit meg kellett fosztania nemétől. Anna konstruált alakja ezt a kassáki ideált testesítette meg: a név „előlről is olyan volt, mint hátulról”, visszafelé olvasva is ugyanazt jelentette.

Annával prózai alkotás egyik főszereplőjeként először 1919-ben találkozhatunk Kassák-műben. A Mái-ban ekkor jelent meg folytatásban (majd hamarosan könyvalakban is) Kassák *Tragédiás figurák*

¹⁷ *I. m. I. 264.*

¹⁸ *I. m. I. 263.*

¹⁹ *I. m. I. 314.*

²⁰ *I. m. I. 356.*

című kisregénye, amelynek modellje az író családja lehetett. A regénybeli család feje az elzúlló, részeges, szenvedélyes kártyajátékos, lefokozott huszártiszt, akit Kassák saját magáról és apjáról formált. (A fiatalembert a regényben Pistának hívják – az író apja István volt –. A fiú a regényben épp olyan szavakkal káromkodik, mint az *Egy ember életében* Kassák apja.) A regényben éppúgy első gyerek a fiú, második a nem várt lány – regénybeli neve Annácska – mint Kassák családjában, a regénybeli apa éppúgy otthagyja a családot és elzúllik, mint az igazi, a regény főhőseit az apai akarat ellenére más pályát választó fiút anyja és húga kényeztetik, lesik minden gondolatát, mint Kassák esetében anyja és lánytestvérei. Az eltérések még figyelemre méltóbbak. A regényben az elhalt apa volt vasúti tiszt, Kassák húgának vasúti altiszt udvarolt. A regényben a tisztviselőként dolgozó lány szakít vőlegényével, amikor az szóvá teszi leendő sógora részegeskedését. Annácska, a női főszereplő végképp lemond saját életéről, hogy bátyját anyagilag támogassa, szeretetével oltalmazza. S ismét az ábrándhasonlóság, a regénybeli testvérek és Kassák Mariska húga iránti vonzalmának rokonsága: „Annácska bizonyítón hozzászólunk (ti. testvérehez – S. É.). A fiúban felmelegszik a szeretet, és az emberi közelség még tovább mozdítja, szemei előtt egy *nyitott kapu* . . . (. . .) . . . a testük szép volt és összeillő: tüntetően testvérek.”²¹ A valóságban Mariska nem mondott le bátyja kedvéért udvarlójáról. Kassák ámuló csodálata húga iránt akkor szűnt meg, amikor „árulásáról”, Mariska teherbe eséséről értesült, a regényben a hűg önfeláldozása váltja ki a báty csodálatát: „Most először látta megérett, nagy lánynak a testvérét. Valami naiv, misztikus tisztet ébredt fel az érzéseiben.”²²

Költményeiben az Anna név 1921-ben íródott számozott verseiben fordul elő elsőként. A 9. versben olvasható „. . . Annácska tedd le a kezeidet, mert kinyitom az ablakot látod ő eljött és póznára tűzte / a szemeit hogy könyörtelenül venénkbe láthason . . .” Ugyanebben a versben megjelenik a Tragédiás figurák „nyitott kapuja” is: „hidd el alig láthat az ember önmagán kívül néha még / gondolok a bátor csavargókra / is akik énekelve / átvonulnak rajtam mint valami nyitott kapun / de azért mégiscsak a legjobb lenne meghalni Annácska / gyerekkoromból még eszemben maradt két halottas ló . . .”²³ A 18.-ban, amely képvers, hangsúlyozott helyen olvasható: „JAJ / JAJ / ANNA / ANNÁCS / KÁM / AZ / UR / megjelent a vizek fölött / ÉS KESER-VESEN / SIR.”²⁴

Az Anna név szóalaki sajátosságára Kurt Schwitters *Anna Blumen* című merzköltménye hívta fel Kassák figyelmét, amely Kahána Mózes fordításában 1921-ben jelent meg a Májban.

„Tudod-e Anna, tudod-e már?
Hátulról is olvasható vagy és te, te mindenkinél
remekebb, hátulról olyan vagy mint előlről:
„a-n-n-a”.”²⁵

Németh Andortól tudjuk, hogy a bécsi Ma-esték egyik gyakori műsorszámáa volt *Virág Anna* Simon Jolán előadásában, a hallgatók nagy derűtségére.²⁶ Az Anna név kétféle olvasatára Kassák húsz évvel később írott, *Az út végén* című elbeszélésében tér vissza újra. A novella az *apa-leány* kapcsolatról szól. Az anya korai halála után a négy gyerek közül Anna marad az apával, akinek *mészáros* a foglalkozása. „Anna már elmúlt harminc éves – olvasható az elbeszélésben – de ki tudja milyen oknál fogva, nem ment férjhez, s nagy csontjaival, szomorú, fekete szemeivel, mind feltűnőbben kiélesedő orrával megmaradt mellette örök gyermeknek.”²⁷ (A leírás érezhetően Kassák anyját idézi.) Egy ízben a lány szóba hozza a férjhez menést. Az apa megretten, „úgy érzi, ha Anna csakugyan

²¹ KASSÁK Lajos, *Tragédiás figurák*, Bp. 1919. 52.

²² I. m. 76.

²³ KLÖV I. 139.

²⁴ I. m. I. 146–147.

²⁵ *Annvirágnak* in Ma VI. évf. (1921) 3. sz. 30.

²⁶ NÉMETH Andor, *József Attila* Bp. 1944. 18.

²⁷ In KASSÁK Lajos, *Nehéz esztendő, Válogatott elbeszélések, kisprózai írások*. Bp. 1980. I. 607.

elmenne a házból összeomlana körülötte minden, amiért még élnie érdemes". „De hát kihez adjalak férjhez? Olyan érzékeny vagy, mint egy virágszál s nem tudom, magamra vehetem-e annak a bűnét, hogy kiadlak a házból. – Ó, hát nem is úgy gondoltam – mondta Anna szemérmesen lesütött tekintettel Én majd csak megleszek valahogy. Legszívesebben egy mészároshoz adnák. De hol vegyek itt egy olyan embert?

Egy mészároست emleget, gondolta Anna, s megállapodott magában, hogy akkor itt is maradhat a házban. Hiszen, ha az apja azt mondja, hogy legszívesebben egy mészároshoz adná feleségül, akkor tulajdonképpen azt mondja, hogy maradjon mellette.”²⁸

A halottas ágnál virrasztó hozzátartozók a végrendeletet várják. A haldokló nem törődik velük, csak Anna jár az eszében.

„Az öreg ismét lecsukta a szemét és nagy nyugalom ereszkedett köréje. Nem tudta, hogy lecsukta a szemeit, semmi bizonyosat nem tudott magáról, de úgy, amint belemereedt a sötétbe, látta, hogy egy kéz, az ő szélütött jobb keze, megismerte nagyujja eltorzult körméről, amit még fiatal korában véletlenül egy flóbertpuskával keresztüllőtt, ez a senki máséval össze nem téveszthető kéz, nagy, világító betűkkel Anna nevét írja fel a levegőbe. An-na, hangsúlyozta magában a haldokló, mintegy távoli visszhangként s még azt is észrevette, hogy ez a név előlről és hátulról olvasva egyformán azt jelenti, hogy AN-NA!

Még látta, hogy ez a kéz tovább akar írni a levegőbe, de ő szólt neki, hogy hagyja abba, kár az egészért, hiszen már rég, nagyon régen tudja mindenki, hogy miről van szó.”²⁹

Az aláhúzott részek az 1957-es válogatott novelláit tartalmazó kötetéből (*Boldogtalan testvérek* Szépirodalmi K.) s valamennyi későbbi kiadásából hiányoznak. Valóban tudta-e, tudja-e „mindenki”, hogy miről van szó a haldokló víziójában? Kassákat sokat foglalkoztatta, mikor, mitől lesznek mások a lányok, mint a fiúk, ki teszi őket mássá. A vágóhíd, mészáros, hentes, seb, vér nála – nem tudatosan persze – a megszületett csecsemő „férfiatlanításával” asszociálódtak. A bábákat például gyűlölte, bennük vélvén felfedezni a „véres tett” elkövetőit (Mariska húga második szülésénél például ez olvasható: a bába „akár valami roppant hentes állt a lámpafényben”³⁰). Az elbeszélésben szereplő mészáros apa fantáziaszinten nem csupán lánnyá tette gyermekét, hanem „nemtelenítette” is. (Anna előlről olyan mint hátulról, – lásd a fenti aláhúzott, a későbbiekben kihagyott részeket.)

Az út végén című elbeszélésből az apa–leány kapcsolat kassáki értelmezésére következtethetünk. Az *Egy emlék hálójában* című novella mindenekelőtt a fivér–nővér kapcsolat kassáki felfogását példázza. E részhez mottóul ez utóbbi elbeszélésnél húsz évvel korábban keletkezett Kassák-versből idézhetnénk: „gyerekek tenyerében kinyíltak a liliomok . . . nincs többé testvér / nincs többé sógor / . . . jaj, jaj, Anna, Annácskám / az úr megjelent a vizek fölött és keservesen sir.”

Az *Egy emlék hálójában* főhőse, Tardos Menyhért (a továbbiakban T. M.) húsz évi hallgatás után levelet ír sógorának gyermek- és ifjúkoráról, hűgához, Annához fűződő érzelmeiről. Az elbeszélésben nem egy emlékről van szó, hanem emlékekről. Ezek közül a legfontosabbak a következők: T. M. hűgának születése, gyermekéveik közös kalandjai, T. M. első látogatása a bordélyházban, Anna a bálban, Anna „árulása” (hűga beleszeret egy ismerős fiúba).

T. M. hűga születésekor hároméves³¹ (vö. Kassák és legidősebb testvére közötti korkülönbséggel.) „Már napok óta nem látta az anyját, mert betegen fektült, és nem volt szabad bemennie a szobájába. Nagy fájdalom volt ez az ő számára. És az egyik délelőtt, mikor éppen a konyhaajtó előtt bömbölt és toporzékolt tehetetlenségében, egy fehér kötényes, himlőhelyes képű idegen asszony lépett ki az ajtón és félig meztelen karjaiban pólyába csavart kisbabát tartott. Olyan volt ez az asszony, mintha az utca végi kövér mészáros női ruhába öltözött volna, és a karjaiban a kisbaba olyan volt, mint egy áldozati bárány . . .”³² Ez a rész az önéletrajzi regényben Kassák anyja utolsó szülésének – majd hűga szüléseinek leírására emlékeztet.

²⁸I. m. 608.

²⁹In KASSÁK Lajos, *Sorsok, emberek*, Bp. é. n. 180.

³⁰*Egy ember élete*, II. 162.

³¹I. m. I. 145.

³²In *Nehéz esztendők*, II. 669.

Húga iránti érzelmei (Anna ölelésétől, csókjától „melegség áramlik szét a testében, és úgy érzi, nem lehetne olyan kívánsága a húgának, amit ő akár élete árán is ne teljesítene” stb.) feltűnnek szüleinek („Szülei olykor megsokallották szolgálatkész és leplezetlen örömeit a húga körül, s ilyenkor szinte erőszakkal elválasztották tőle.”) (Az önéletrajzban a kora gyermekkori Katica-szerelmet tiltotta Kassák anyja és nagyanyja.)

A serdülő T. M. „egyre bizonytalanabbnak érezte magát. Látszatra mintha semmi különösebb változás nem történt volna körülötte, s mégis örökös elégedetlenségben és örökös félelemben gyötrődött. Nagyon magányosnak érezte magát, s olyan sejtelmek nyugtalanították, hogy egyszer még magányosabbá válhat a világban.”³³ Menekülésként rákap az olvasásra. (Önéletrajzában Kassák az ívásrá.) „Olvasás közben sem feledkezett meg róla, hogy a szobája négy falán túl él egy kedves lány, akivel *majdnem azonosnak érzi magát, vágyakozik utána*, s ha a közelébe jut, mind gyötrelmesebbé válnak pillanatai. Soha semmi különösebbet, vagy tárgyszerűen határozottabbat nem gondolt a húgáról...” T. M.-nek fokozatosan „Be kellett látnia, hogy útjaik szétváltak, s ha elszánná magát, hogy fusson a húga után, akkor sem érné utol a tekervényes és hazugságokkal lepeltett ösvényeken. Szomorúság, majdnem halált-kísértő komorság vett rajta erőt... Anna – sóhajtott fel most hangosan –, Annácska...”³⁴

T. M. és Anna kapcsolatának leírása feltűnően emlékeztet az *Egy ember életének* azokra a részekre, amelyekben Kassák húgához fűződő érzelmeiről írt. Ezeket az érzelmeket mind az elbeszélésben, mind az önéletrajzban testi és lelki jelenségek kísérik: izzadás, gyengeség, víziszony, félelem a mélységtől stb. A repülés, a zuhanás, a víztől, magasságtól való félelem felnőtté váló gyerekek álmaiban gyakran visszatérő kép. Kapcsolata a szexuális izgalmi állapottal ismert lélektani tény. T. M. a tiltott testvérszerelmet még csalódásmentes, de már egyre bizonytalanabb, egyre zavarosabb időszakában húga kedvéért madártojásokért felmászik egy „hatalmas nyárfára”. „Magasan a föld felett, messzire belátta a tájat, és látta, hogy a *tüzesen izzó vörös nap* beragyogja fölötté az eget. Olyan boldognak érezte magát, hogy szinte kedve lett volna kitárni a karjait, s mintegy könnyű, csodálatos *szármakkal berepülni a világba*. Belenézett a napba, s ekkor hirtelen szédülés fogta el, lábai alól kicsúszott az ág...”³⁵

A zuhanástól való félelemhez, a víztől való irtózáshoz izzadás, ájulásszerű rosszulletek társultak mind Kassáknál (ld. önéletrajzát), mind a novellabeli T. M.-nél. Az *Egy ember életében* az önkielégítés vágya s a miatta érzett büntudat idézte elő ezt az állapotot. (Anyja felfedezvén fia „maga körüli mesterkedéseit”, így intette őt: „Ez a kor a legveszedelmesebb, a magadfajta fiatal gyerekek... egész életükre tönkre tehetik magukat. – Pár pillanatig hallgatott s aztán majdnem sírva azt mondta: – Én látom azt, hogy te is csinálsz magaddal valamit. Attól vagy olyan sovány, attól olyan beesettek a szemeid... (..) Hazudtam és gyáván, kétségbeesetten védekeztem (..) Most tisztátlannak és megvetésre méltónak láttam magam, de ha rá gondoltam azokra az ingerlő titokzatos játékokra, amiket ha egyedül voltam mingyárt szenvedélyesen megkífvántam, egész testem beléremegett valami érthetetlen gyönyörűségbe. (..) S aztán jöttek az éjszakák. Egyedül aludtam, (Kisgyermekkorában nagyobbik testvérével aludt együtt.³⁶) s mégis, nem fértem el többé az ágyban. Mintha tüzes lemezt tartottak volna a szalmazsákom alatt s a vánkossaim lesüppedtek a fejem alatt s szinte eleven erővel fullasztottak. El akartam aludni s felnyíltak a szemeim s a testem elnyújtózott, mintha nem is az anyém lett volna többé. Néha kilestem az anyám és a testvéreim ágya felé. Sírni valóan szégyelltem magam.”³⁷

Az elbeszélésben két emlék leírásánál hangsúlyozza az író T. M. izgalmi állapotát: húga bájának a felelevenítések és a szomszéd házban látott meztelen nő megpillantása kapcsán. (Az első bálnak mindkét műben központi szerepe van. A bál mind Kassák, mind T. M. számára a testvér „árulásának”, elszakadásának baljós előjelzése.) T. M. az első bálján táncoló 16 éves Anna húgára emlékezz

³³ I. m. 671.

³⁴ I. m. 672.

³⁵ I. m. 670.

³⁶ *Egy ember élete*, I. 84.

³⁷ I. m. I. 124–125.

kezdi sógorának a levélírást. „Hirtelen abbahagyta az írást, mint aki véletlenül rossz csínytevésen érte magát. Letette a ceruzát, és csontos kezével végigsimított a homlokán, hogy letörölje róla az izzadságot, ami észrevétlenül, munka közben ellepte (. . .) Arcának két oldalán lázrózsák piroslanak, egészen föl a szeme aljáig, halántékán a vékony bőr alatt látszanak az erek, s a lábait fázósan egymáson keresztbe fekteti, és erősen összeszorítja.”³⁸

T. M., amikor levélírás közben húga szexuális önállósodásáról ír, a szomszédos házban vetkőző nő látványától rendkívüli izgalomba jön, az ájultságig fokozódó felindultsága indokolatlannak tűnő agressziót vált ki belőle: „Ha eddig megtartóztatta magát minden utálatos bűntől, most már gyilkolni és önmagát megöngyilkolni is hiába való lenne. Okosabban tette volna, ha mindjárt elfordul az ablaktól; felzaklatta a szívét, s most elgyengülten összecuklik. Félig ájultan ereszkedett a székre.” Ezután következik az elbeszélésben T. M. első bordélyházi tartózkodásának a leírása. T. M. emlékezete szerint: „Talán a fiatal borjúnak lehetnek az övéhez hasonló érzései, mikor hajcsárai a vágóhídra hurcolják. Nemezszer látott ilyen jelenetet, a paraszt kötélén vonszolja maga után a gyöngye, tehetetlen állatot, az sír rémületében, hogy könnyek homályosítják el a tekintetét, és a lábai inognak, mintha térdre akarnának csuklani.”³⁹ (Kassák verseiben gyakori ez a motívum: költeményeiben a tehén, a borjú a halálos kiszolgáltatottságot jelképezi, amelynek a lánycsecsemő éppúgy ki van téve, mint az ösztöneinek engedelmeskedő prostituálthoz kényszerülő férfi.)

T. M. számára akkor szűnt meg végképp a boldog élet lehetősége, amikor meglátta Annát kertjük végében egy közös fiúismerősükkel csókolozni, vagyis amikor a tiszta testvérszerelem ábrándja szertefoszlott. Ez volt „az örök elválás pillanata”. Ez után a jelenet után Tardos Menyhért befejezte otthoni életének sorát. Napokig az öngyilkosság gondolatával foglalkozott, de sehogyan sem tudott annyi erőt gyűjteni, hogy felkösse, vagy vízbe fojtja magát.”⁴⁰

E heves érzelmi felindulás az elbeszélésben látszólag éppoly indokolatlan, mint az *Egy ember életében* azok az agressziók, amelyeket anyja, majd húga terhessége váltott ki. Kassák gyermeki fantáziaképeken alapuló érzelmeit azonban alapjaiban rendítette meg e két terhesség. Mariska teherbe esésekor ismételtelen fel kellett adnia gyermeki elképzelését a női tisztaságról, szembe kellett néznie azzal, hogy kialakult életvitele tarthatatlan: a „tiszta” szerelem és a „bűnös” testiség szembeállítása hamis. Keserű felismerései a változtatni tudáshoz nem voltak elegendők. Maradtak a korábbi beidegződések, maradt az igazán feloldódni nem tudás, a boldogságra való képtelenség kínzó tudata.

Az *Egy emlék hálójában* című novella főhőse, (akiben Kassák, mint legtöbb szereplőjében, idealizált önmagát írta meg) húga iránti érzelmei elől az olvasásban keres menedéket. T. M. „szerette a költőket, akik a szívükből beszéltek, és egyenesen az ő szívéhez szóltak. De mindez csak a *menekülés* egy formája volt”. Az elbeszélés végén T. M. egy újságból kivágott verset idéz sógorának, amely Kassák *Tékozló fiú* című költeményével⁴¹ azonos, s amellyel T. M. gyermekkorra meghatározó szerepére kívánt utalni. Ez a rész a következő:

„Még sok mindenről írhatnék neked, kedves sógorom, de inkább befejezem a levelem, mert tartok tőle, hogy utóbb is hangosan elsírom magam. Igaz, ha üvölténék, azt sem hallaná senki, éjszaka van, s most mindenki fáradtan és meggyötörtén alszik ebben a hatalmas bércszármában. Mint egy börtönben, valamennyien be vagyunk ide zárva, és bizonyosra veszem, hogy egyikünk se jut ki többé a szabad világba, ahol a gyümölcsfák virágoznak, a *tehenek langyos tejcskével itatják bocijukat*, a *pacsirta felszáll* egészen a felhők közé, hogy dicsérje a *napot*, amely minden gyönyörűségeknek éltető forrása. Ne csodálkozz rajta, hogy így írok, hiszen valamikor talán arra is gondoltam, *ha isten akarná, költő is lehetne belőlem*. Még ma sem apadt ki bennem a versek iránti szeretet, és végezetül ideírok nektek egyet, amit a napokban vágtam ki az egyik újságból. *Tékozló fiú* volt a címe, kérlek, olvassátok el, s talán ez a néhány sor elmondja helyettem mindazt, amit én nem tudtam beleírni a levelembe.

³⁸ In *Nehéz esztendő*, II. 667.

³⁹ In *Nehéz esztendő*, II. 677.

⁴⁰ I. m. II. 680.

⁴¹ Első megjelenési helye KASSÁK Lajos, *Fűjadj csak furulyádat*, Bp. 1939. In KLÖV I. 299.

„Atyám kertjében üdvözöltem a hajnalt,
gyermek voltam, ki női és erősödik a fényben
bársony füveken sétáltam, mint a szelid állatok.

Mikor jött és honnan érkezett a varázslat,
hogy *senki nem ismer rám*, amint állok
a koldus bőrében és a legyőzött hős álarca mögött?

Egy torony ablaka néz be éjszakámba,
egy alvó, kis patak tükrözi képemet.
De hol van az ösvény, melyen idáig jutottam?

Ha nem félnék ellenségeim bosszújától,
elsiratnám legszebb éveim, mikor még
tiszta és mély *voltam*, mint a hegyvidéki kutak,
melyekből, ó, hányszor meritettem elhagyott házamban.”⁴²

Kassák megvalósította azt, amire e novellája hön vágyott: nyomasztó belső feszültségei elől, amelyek főként gyermek- és serdülőkorából eredeztethetőek, – az alkotásban talált menedéket. Az író sokat foglalkoztatta, mikor, miért is lett ő művész. E teljességgel megválaszolhatatlan kérdésre adott válaszkísérleteivel több művében is találkozhatunk. Az *Egy ember életéből* és az *Egy emlék hálójában* című elbeszéléséből arra következtethetünk, hogy Kassák akkor kezdett el festeni és írni, amikor magánélete feszültségeit már-már elviselhetetlennek érezte. Először tizennyolc évesen Győrben próbálkozott meg a festéssel. Ide akkor érkezett, amikor otthoni helyzetét már teljesen kilátástalannak látta. Győri munkavállalását megelőzően csalódott ugyanis a hűgában, ekkor voltak közbotrányt okozó cselekedetei, ekkor döbbsent rá a szabósegédhez fűződő érzelmei ellentmondásos voltára. (Életének ez a szakasza tizenhét éves kora körüli kríziseivel hozható összefüggésbe. Gyermekekoriánk ebben a válságos periódusában szüleiben csalódott, botrányos körülmények között otthagyta a gimnáziumot, vállalta a megaláztatást lányosan hosszúra növesztett haja miatt.) Verseket húsz éves kora körül Budapesten kezdett el írni, szülővárosa végleges elhagyása után, húga teherbe esése miatti kétségbeesését követően. Ekkoriban ismerkedett meg későbbi feleségével, akihez kezdetben ambivalens érzelmek fűzték. Európai csavargásai – éppúgy mint korábbi győri és első budapesti tartózkodásai – saját problémái elől való menekülésként is értelmezhetők. Csavargótársaival, (a tudósi ambíciójú, Mária-ábrázolásokat gyűjtő Gödrössel és a „vallásalapító”, anarchista Szittyával), együtt töltött idők tapasztalatai nyomán Kassák ismételten egy esetleg szorosabb férfikapcsolat elutasítása mellett döntött. Hazatérése után látványos krízishelyzetei megszűntek, élete további évtizedeit elsősorban a művészi alkotótevékenység töltötte be.

Művészé válásában Kassák az említetteknel egy jóval korábbi életévében átélt eseménynek tulajdonított döntő jelentőséget.

„Egy alkalommal felszólítottak – írja Kassák –, hogy mondjam el, hogyan lettem vasmunkásból költővé... Valóban, boldog kamaszkoromban épület- és géplakatos voltam s most csakugyan verseket írok ami többé-kevésbé arra vall, hogy költő vagyok. *Különös átváltozás lehetett*, hiszen mindmáig magam sem vettem észre, hogy megtörtént.

— *Gyarló kis gyerek* voltam, mikor egyik nyári reggelen, miközben az *utca porában játszottam*, egy különös kis öregasszonyt láttam közeledni a piactér felől... Mintha megbabonázott volna, értelmetlenül bámultam utána s aztán egyszerre csak észrevettem, hogy egy nagy, tarka *kakast* cipel a jobb kezében. A kakas lábait fogta s a súlyos test, mintegy *döglötten lógott* ki a markából, *fejfel lefelé*. S ez a fej olyan vörös volt, mint a pipacs, vagy mint a *véres húsdarab*, amit a *mészáros* vaskampóján lehet látni. Nem tudtam betelni a látvánnyal, hiszen a *kakas feje nemcsak rémítően vörös volt, hanem rongyosnak is látszott, nyilván duzzadt, erősen csipkézett taréja miatt*. (...) A kakas puffanva a földre esett, de csak egy pillanatig maradt a porban s ha az előbb még *döglöttnék*

⁴²In *Nehéz esztendő*k, II. 681–692.

látszott, most roppant elevenen talpra ugrott, máris szétcsapta a szárnyait és felkapta magát a levegőbe. Az ucca egyik ága kelet felé, a hegynek vezetett. A kakas tétovázás nélkül ebbe az irányba szállt, egyre gyorsabban és egyre magasabban. Láttam, hogy az öregasszony kétségbeesett jajgatással toporzékol a porban s a kakas fényesen, mintha aranyból lennének a tollai, egyenesen csak száll, száll a sugárzó reggeli nap irányában. Csodálatos volt. Később úgy emlékeztem rá vissza, hogy azt is láttam, amint a kakas, mintegy tüzes, nyitott kapun át berepült a napba.

Vagy negyven év múltán a primitív népek költészetéből összeállított egyik antológiában erre a kis versikére bukkantam:

Hold,
Hold,
Talán te is meghalsz,
de ma még látlak.

Hadd ékesítsem fejed
vérvörös tollakkal,
te vagy a legszebb madár
a számlálhatatlan éjszakákban.

Ekkor megint felmerült bennem a feledés hamujába hullott gyerekkori emlék a feketeruhás, kis öregasszonyról és a kakasról, amely fénylő tollakkal és óriási szétterített szárnyakkal berepült a napba. Gondoltam, vajjon nem az én kakasom-e a holdmadár, amelyről az indián költő dalol versikéjében? Miért ne volna ez lehetséges? *Berepült a napba, amely éjszaka holddá változik s azóta talán már nincs se nap, se hold – csupán az a bizonyos kakas sétál fenn az égen, hol arany-színű, hol meg ezüstszerű ruhájában.*⁴³ Az emlékbem felelevenített élmény előzményeire az *Egy ember életében* találunk utalásokat. Az önéletrajz tanúsága szerint Kassák 3–4 éves „porban játszó” kisfiú lehetett akkor, amikor a családdal együttélő nagyanyja felfedezte Katával, a szomszédos parasztlánykával folytatott intenzív szexuális játékait.⁴⁴ A látottakon felháborodó nagyanya unokája megrontásától tartva *lakásváltoztatásra* (vö. Kassák költözéseivel) készítette a családot.

A kakastörténet legérthetlenebbnek tűnő része a felelevenedett, napba repülő kakas és a holdról szóló „primitív népköltészeti alkotás” között az író által feltételezett összefüggés. Egymás mellé kerülésük azonban – mint minden műalkotás esetében – szigorúan determinált. Mind a kakasnak, mind a holdnak köze van Annához is. A döglöttnek látszó kakas a tiltott vágyat, a kielégületlenségre kényszerített ösztönt jelentheti, a gúzsbakötöttséget, mozgásképtelenséget – végső soron a halált. A kakast uraló és cipelő öregasszony a halált jelképező tiltó erő, mint Kassák esetében a szexuális játékait tiltó nagyanyja és önkielégítési próbálkozásait betegségeként értelmező anyja.

A tiltás, az azt követő feszültség Kassák számára a legszeretettebb lényekhez, családtagjaihoz kapcsolódott. A szenvedésekkel teli múlt elől az alkotás révén mutatkozott számára kiút. A művészetben, csakúgy mint az álmodó élete által determinált álomban, csaknem minden lehetséges: a holt élővé tehető (ld. a felelevenedő kakast), a tiltó kijátszható (ld. a kakas elszabadulását), a lehetetlen (a kakas napba repülése, a nap holddá változása) realitásként megjeleníthető, a kedves megformálható és elérhető. Az előzőekhez hasonlóan jelentős alkotói tett a csúsztatás, élő személyek tulajdonságainak „átjátszása” eltérő életkorú, esetleg eltérő nemű alakokra. A tiltó (öregasszony: anya, nagyanyja) a műalkotásban azonos lehet a tiltottal (szomszéd kislány, testvér). *A vörös kakasom* című költemény⁴⁵ évekkel az idézett kakasos emlék leírása után keletkezett. Az első kéziratban a gyermek- és ifjúkor felelevenítésekor még szó sincs vörös kakasról, sem Annácskáról. A későbbiekben megváltoztatott negyedik versszak második fele és az ötödik versszak eleje eredetileg így hangzott:

⁴³ KASSÁK Lajos, *Anyám címére*, Bp. 1937. 45–47.

⁴⁴ *Egy ember élete*, I. 58–60.

⁴⁵ *In Szegények rózsái*, 1949. KLÖV II. 518.

„egy öreg asszonyra emlékszem
kecskéivel a cserjés (olvashatatlan)
Emlékszem az édes szűz csókjára.”

A tintával írott kézirat mellé Kassák egy *fejjel lefelé* álló, *hátról* kabátban ábrázolt női alakot rajzolt.⁴⁶ Az öreg asszony helyett a végleges szövegben már vörös kakas szerepel „az édes”-ből Annácska lesz. A vers címét – a kézirat tanúsága szerint – a véglegesítésekor kapta, az utolsó, lentebb idézett hatodik versszak is az átdolgozáskor került a költeménybe.

„Éveim vad bozótja fog körül
tört hangok, emlékek hínárja
olykor még zeng vörös kakasom
de ki hallja szózatát, ki érti.”

(A vers utolsó sorát érdemes összevetni *Az út végén* című elbeszélés idézett záró mondataival.)

Visszatérve az *Anyám címére* című mű idézett részére, megállapítható, hogy a kakastörténet végső soron egy szexuális izgalmi állapot leírása. A tiltást, a tiltót kijátszó vágy diadala a halált jelentő korlátozás, gúzsbakötöttség felett. A beteljesülés intellektuális síkon. Az alkotással Kassák identifikációs problémáira is megoldást talált. Az idézett emlékből a beteljesüléshez nincs szükség társra. Az alkotói kielégülés nincs nemekhez kötve. A nap egyenlő a holddal. (Ismeretes, hogy a görög–római, valamint a keresztény mitológiában, művészetekben a nap, a férfi (az apa, fivér), míg a hold a nő (az anya, nővér) jelképe. A pogány népek mítoszaiban, az ausztráliai, óceániai, amerikai őshonosok mitológiájában számos más értelmezés is előfordul. E népeknél a hold gyakran a férfit jelképezi, pontosabban bizonyos mitológiai történetek férfiszereplőjét.⁴⁷) Az emlékből idézett népköltészeti alkotás kassáki értelmezése: a hold, a vérvörös madár átváltoztatható nappá – átvitt értelemben –: a nemek közti határok fantáziaszinten megszüntethetők. Az idézett vers Kassákot élete végéig foglalkoztatta. Kassákné férjére visszaemlékező írásának is ezt a címet adta: „Hold, hold, egyszer te is meghalsz”.⁴⁸ A „hold” gyakran felbukkan Kassák verseiben is. A *Titokzatos játék* című költemény utolsó versszakát idézem:

„Nyelvem a születést és a halált énekl
miközben vádol, önnön bűneit hadarja.
S ha megjön az óra, melyben a halál leterít
láthatod majd, nem egyedül távozom
s mint vad lovas míg átvágok a csapáson
homlokomon fénylik a hold taréja.”⁴⁹

A primitív népek költészetének antropomorfizált holdja az *Anyám címére* című műnél egy évvel korábbi *Akik eltévedtek* című regényben is szerepel. A főhős külföldről hazatérő osztálytársa az indián Holdistenről szóló verset idézi „A holdcsecsemő, ezüst gyermektutaj úszik, csak úszik / az Indián Nyugaton / Ezüstrókák gyűrűje, ezüst rókafehér / ül, csak ül az indián Hold körül / Sárga csillag a fullajtárja, kék csillagból font láncok a követői . . . stb.”⁵⁰ A Hold ebben a versben még „nemtelen”: gyermek, aki számára a nemek azonosításának problémája még megoldatlan.

Az említett motívumok Kassák verseiben gyakoriak, az Anna-versekben pedig *halmozottan* fordulnak elő. Annához a kakasom és a holdon kívül Kassák költeményeiben a következő fogalmak társulnak: csillag, igazgyöngy, fény, hajnal, tűz, arany, vörös, rózsza, madár (rigó, sirály, gerle),

⁴⁶ Kassák Emlékmúzeum és Archivum. KN-an. 136/252–253.

⁴⁷ Géza RÓHEIM, *The Gates of The Dream*

⁴⁸ *Vigilia* XLII. évf. 1977. szept. 617.

⁴⁹ In *Fűjfad csak furulyádat*. KLÖV I. 286.

⁵⁰ *Akik eltévedtek*. Bp. 1936. 158.

szárnyak, gyermekkor, víz, kék, út, ösvény, falu, kert, kapu, küszöb, emlék, álom, borjú, tehén, mell, tőgy, mézsáros, seb, tőr, vér.

A művészi alkotóképesség és a szexuális vágyak, elfojtott ösztönszükségeitek közötti összefüggést az Anna-versek e motívumainak elemzése teheti világosabbá.

Kassák verseiben két napszak fordul elő leggyakrabban: az alkony és a hajnal. Az alkony főként a kibontakozó és csalódott kamaszkori szerelemre utal, testvére iránti érzelmeire a hajnal rejtettebb, korábbi emlékrétegeket érint: főként szüleiével s az anyával azonosított hűgával hozható összefüggésbe. Alkonyatkor és hajnalban összerosódik a választóvonal éjszaka és nappal között: gyakran a nap is és a hold is látható. A nap–kakas fogalom pár és a férfi (apa) szexuális izgalmi állapota közötti összefüggésre Kassák verseiből következtethetünk. *A nap fölkel* című költeményének egyik részletét idézem. „Ébredjetek föl és köszöntsetek a napot a meleg lehelletű és sugárzó tekintetű apát a rügyek kibontóját, az utak megvilágítóját. . . . Kukorékolj kakasom a hajnalban, mégsem a végítélet órái ezek, Nézz meg, *fölgerjedt* madaram, nézz meg”.⁵¹ *A fájdalom kérdése* című vers így kezdődik: „*Nap, aki állongsz felettem*, lehetnél zengő cintányér gyönyörű fajdkakas . . .”⁵²

Az Isten, nap (apa) fogalmak között Kassák költészetében szoros kapcsolat van. *A ló meghal, a madarak kirepülnek* című költeménynek abban a részében, ahol Kassák költővé válásáról ír, az Anna név is szerepel:

„az óriás kigyó pedig skrupulusok nélkül lenyeli a *napot*
még utóbb is *költő lesz belőlem*

csak jól felhúzni a kereplőket a legtöbb baj úgyis *anna* kisasszony szélességén múlik
tegnap két verset küldtem haza a független magyarországnak.”⁵³

Kassák köteteiben soha sem véletlen a versek egymás utáni sorrendje. A kéziratjai bizonyítják, hogy az egymás mellé kerülő versek nála mindig egy összefüggő költői gondolat sor különböző láncszemei. Az Anna-„versek” kontextusa különösen árulkodó. A negyvenes évek elején született költemények között apa-verseket (*Bajlódás az apával, Napló*) követ Anna-vers (*Hiábavaló költemény*).

„Nem találkoztam veled. Hol lehetsz most, Anna
ő, szüntelen tévelygés múlt és jövő között.

...
kérdeztem már utánad a kikötőben
ahol egykor te voltál a *végzet ujsa*
s azok számára, akik, ha egyszer is láttak
szemedből feslett ki a *hajnal*.

...
s akik nem érinthettek téged, megőrültek
mint a sivatag *kakasai*.
Micsoda lány voltál, Anna, micsoda parázs
megrészegült óráimban, hogy virrasztottam
te ragyogtál előttem a horizonton.”⁵⁴

A *Mielőtt a kakas szól* című költeményben, amely szintén Anna-verset előz meg (*Hódolat neki*) a fenyegető és félelmetes apa („husáng van a kezében és ég és füstölög / két gyilkos szeme”) mellett a *krisztusi vonásokkal felruházott anya* alakja is feltűnik.

„Részegen forog körülöttem a világ
az én világom és az ő világa, aki szült bennünket
s most itt tántorog s miközben nevünket kiáltja

⁵¹ In *Földem, virágom*, 1935. KLÖV I. 234.

⁵² In *Szombat este*, 1942. KLÖV I. 343.

⁵³ KLÖV I. 154.

⁵⁴ I. m. I. 350.

ábrázátán még látszik a szülés kinja, tagjain
a *kinyílt sebek* s halántékán a *töviskorona*
melyet *vörös virágok* díszítenek.

Ó, szülő Anyám s te örökké zaklatott Hím
aki nemzettél s aztán elhagytál idejekorán.

Ó, Hajnal, aki nem tudod feloldani kétségeimet
szívemben nem tudod elapasztani a magányosság fájdalmát
nyisd szét bíborszín köntösöd
és adj menedéket pihés szárnyaid alatt.”⁵

Az ezt követő versben olvasható:

„Jolán meghalt, *Anna* elutazott, Mária hűtlen lett
s ó, a verki, amit búsan és szüntelen nyekergetek
hiába szól, nem hallja senki és senki nem látja
a *madár*rajokat, melyek kiszállnak belőle
hajnaloként a kelő nap felé.”

A *Holdtölte* című költeményében írja Kassák: „Kedvesemről is szólhatnék, de ő meghalt, alig
hogy találkoztunk. / tizenhat éves volt és érintetlen a vad indulatoktól. . . Ha madár lennék, most a
tenger felett szállnék / ha nem élnék, talán boldog is lennék.”⁶ Kassák Mariska húga is tizenhat
éves volt, amikor fogadta a vasúti altiszt udvarlását. Ebben a versben a szeretett lény – az anya
helyét betöltő hűg – okozta sebet agresszióval „gyógyítja” a költő, „meghalatja”, halottként
emlegeti az őt elhagyó kedvest. A csalódások miatti fájdalommal ön maga ellen irányuló támadásként,
vádaskodásként is feltűnik verseiben. Mintha ő tehetne arról, hogy szerettei elhagyták. E nem
tudatos lelki manőverek révén Kassák továbbra is azzal álltathatta magát, hogy fantáziászinten
létező érzelmei anyja (és húga) iránt nem voltak eleve irreálisak. Az *Út az erdőn át* című „Anna”-
versében az önvád és a kifelé irányuló agresszió egyaránt jelen van. A vers elejét és végét idézem:

„Bűnös vagy. Nagy vétkekkel teli
a szíved, a szemed és a szád
magad tépted le a *csillagot*
mely ragyogott volna feletted.
Hajnal volt s a kék *rózsák* között
vérző szívvel dalolt egy madár

Szép voltál, hogy búcsúztam
nevetted s én meghalni vágytam
jön majd az óra és tövisen
vezekelsz gyatra bűneidért.”⁷

Az Anna-versek szerelmes versek, s egyben anyaversek is. Kassák műveiben ritkán olvasható a
becézés, a gyengédség érzéketlen leírása. Kicsinyítő képzőket is csak elvétve használt. Két szó kivétel
nala: anyácska, Annácska. E két szó hangalakját tekintve is csaknem azonos. (Ugyanez áll e szavak
nem kicsinyített alakjaira is.) Kassák keménysége, önmagával és családjával szembeni lélektelennek
tűnő szigorúsága talán irreálisan erős gyengédségigényéből is fakadhatott. Az anyjához való túlzott
kapcsolódása meggátolta abban, hogy a nőkben igazi társakra: „anyára” s egyben szexuális és

⁵ In *Sötét egek alatt*, 1940. KLÖV I. 310.

⁶ In *Földem, virágom*, 1935. KLÖV I: 246.

⁷ In *A költő önmagával felel*, 1945. KLÖV I. 413.

szellemi partnerre találjon. A fiú anya iránti szeretetének megéneklése megfelel az erkölcsi konvencióknak. A fiú szerelme az anya iránt viszont már etikai normákat sért, s ezért a tudatalattiba szorul. Létezésére azonban az Anna-versek bűn, bűnösség, bűntudat-motívuma is utal.

A korai „Anna-versek” (*Világnyám* 1921. 9. és 18. költemény) még tartalmazzák a lázongás elemeit, a feszültséget oldó agresszió, heves érzelmi kitörés nyomait (halálvágy, sírás). A későbbi évtizedekben íródott Anna-versek többségének közös jellemzője az, hogy a beteljesületlen, idealizált szerelem emlékének melankóliája árad belőlük. E versekben a Kassákat kínzó gyermek- és kamaszkori vágyak elvesztették győtrő élüket.

Az Anna-versek többsége 1940 és 1958 között keletkezett. Ebben az időszakban kötötte Kassák második házasságát. Ennek az életrajzi ténynek az Anna-versek verskörnyezete szempontjából van jelentősége. A boldog testi szerelemről szóló versek után – olykor előtt – melankolikus, a gyermek- és ifjúkor megismételhetőségének reménytelenségéről szóló költemények következnek a verseskötetekben. A jelen tökéletességét megkérdőjelezi egy múltból felbukkanó emlék, a versekben feltűnnek az Anna-versek motívumai, s az ezetek többségében az egyik ilyen versben megjelenik az Anna név is. A *Vörös kakasom* című verset például az *Évforduló* és a *Játék-tűz-dal* című költemények előzik meg, amelyek a boldog jelen, a Klára-szerelme versei. A *Végtelen fonalon* és az *Egy korsó cserepei* című Anna-vers előtt is hasonló hangulatú és élményvilágú költemények olvashatók. Az *Elvétett utak* és az *Álomliger* című Anna-versek közé rendezett versek között olvasható a *Dalocskák Klárának* című költemény, amely mentetetődző engesztelés Klarához Anna miatt.

„Apám a nap volt, anyám a sápadt hold
húgaim a csillagok milliárdjai
s hogy álmaim paripái elragadtak
bús költő lettem s még búsulobb juhász –”

Elmentél úgy, hogy többé vissza se néztél
vitorlád csak szállnak, szállnak a fényben.
Én szép napom és holdam, egész világom
hiába kiáltok már, hiába sirok” –

Így végződik a negyedik. A 6. dalocska rejtett Anna-vers. Elején e versek jellegzetes motívumai: a reménytelenség, az elhagyatottság és az elérhetetlen kedvest jelképező *csillag*.

„De szomorú vagyok
tán bele is halok
árva fejem fölött
sírnak a csillagok.”⁵⁸

Rejtett Anna-vers a következő költemény is, a *Hiába, hiába* című. Az ezt követő *Betegen* című vers már általánosabb értelmű. De benne van, akár egy kiragadott sorában is – „Hatvannyolc év, megannyi nyitvamaradt seb” – az egész „Anna” probléma is.

Ki is hát Anna? Visszatérve kiindulópontomhoz: Kassák élő alakokból és vágyképekből formált ideálja. Tökéletes mint a gömb: mint a fényszínű gyöngy és a fénylő égitestek, elérhetetlen, mint a csillagok. A csillag, gyöngy motívum előfordulásai az „Anna-versekben” a következők:

„éhező borjával egy tehén ballag át,
fekete csillag lángol a homlokán”
(Ártatlan túlzások)

⁵⁸ In *Költemények, rajzok*, 1958. KLÖV II. 37. 48. 39.

„Világgá hirdetem, hogy te vagy a csillagom
s a csöndes nagy égen nem találtalak sehohol

...

Micsoda lány voltál, Anna, micsoda parázs
megrészegült óráimban, hogy virrasztottam
te ragyogtál előttem a horizonton.
Micsoda lány voltál, Anna, micsoda fény
hirdetem, hogy te vagy az örök egy csillagom
s a nagy égen nem látalak sehohol.”

(Hiábavaló költemény)

„magad tépted le a csillagot
mely ragyogott volna feletted”

(Út az erdőn át)

„jőjj, Anna, szívem fölé tűzött csillag”

(Nem találok sehohol)

„pillantásom gyöngyház szárnyai
mind sivárabb táj fölött lebegnek”

(Vörös kakasom)

„fürtjeid rőt fészkében a hajnal gyöngyei égtek”

(Végtelen fonalon)

„Annácskám, emlékeim között is a legszebb
igazgyöngy szívem bíbor foglatában.”

(Elvétett utak)

„Ezen a réten sétáltunk, emlékszem jól
nyakában gyöngy volt . . .”

(Álomliget)

Anna–csillag–gyöngy Kassák számára egymással azonosítható fogalmak voltak. Kassák az írott nagy A-t kerek alakúra formálta mindig. Így válik érthetővé az *Emléked sodrában* című látens Anna-vers utolsó három sora:

„egy sose látott *csillag* győzelmem igéri
s míg *drága neved gyöngykerek betűit* pergetem
új vágyaink indái kúsznak a magasba.”⁵⁹

Az előző verssel körülbelül egy időben keletkezett *Felhős táj* című költemény második versszakának végét és harmadik versszakának elejét idézem:

„ragyogj fel csillagom, ha van helyed az égen.
Ama éhes és rút család tagja vagyok én
melyet láz tépett és szétziláltak a szelek”⁶⁰

A Kassák Múzeumban található kéziratban az „ama” szót Kassák *félregépelte*: Annát írt helyette: feltehetően az előző sorban szereplő csillag asszociáltatta vele a családjával is azonosított Annát. Az

⁵⁹In *Szegények rózsái*, 1949. KLÖV II. 505.

⁶⁰I. m. 506.

értelemzavaró elírást Kassák saját maga javította át.^{6 1} (Kassák kéziratai között a vers legelső, kézzel írott variációja is megtalálható: ott az elírt szó akár „Anná”-nak, akár „Amá”-nak is olvasható. A tudatalatti munkáját megkönnyítette, hogy az ama szó versszakkezdő szóként nagybetűvel íródott. Kassák következetesen minden versszakot nagybetűvel kezdett.)

Az Anna-ideálkép utolsó jelentésmódosulása az ötvenes, hatvanas években született alkotásokban kísérhető nyomon. Míg a húszas-harmincas évek Annájában Kassáknak az anyjához és a hűgához fűződő, ellentmondásos érzelmeire következtethetünk elsősorban, addig a negyvenes évek közepétől kezdve halványul ez az emléktartalom, Anna egyre inkább elvont ideálképpé válik. E folyamatot jelzi az is, hogy ettől az időszaktól kezdve Anna neve a prózai művek helyett a versekben tűnik fel gyakrabban. Kassák életének utolsó szakaszában Anna egyre inkább magával a költővel azonos. A madár, a galamb korábban a szerelmes versek, s ezek között az Anna-versek egyik leggyakrabban vissza-visszatérő motívuma volt. Az idős Kassák saját magát, költészetét rokonítja ezekkel a fogalmakkal. Saját neve kapcsán tűnik fel újra az öt korábban sokat foglalkoztató kérdés, „az előlről is ugyanolyan, mint hátulról”-probléma. Hiszen a Kassák név, az Anna névvel megegyezően visszafelé olvasva is megtartja eredeti alakját és jelentését, csupán az első magánhangzóról hiányzó ékezet jelez eltérést, amit úgy is értelmezhetünk, mint csonkítást. (Vö. *Az út végén* című elbeszélés haldokló mészáros hőisével, akinek csonkolt ujjja, írja a levegőbe lánya, Anna nevét.) *Az én nevem* című költemény befejező szakasza így szól:

„elképzelt karjaim átnyúlnak hegyeken, tengereken
s a koratavaszi virágok szőnyegén
megérkezem a házig
hol születésem emlékéét őrzik.
Fáradt szegény emberek
pocsétás asztal körül ülnek
fejük felett *megsebzett* galamb köröz
Az én nevem.”^{6 2}

Az én madaram című versében írja:

Nem nyitom szét az ujjaimat
egy madár ül a tenyeremben
elröpülne.

*Költészetem
ez a madár
őrizem
mint egyetlen kincsemet.*”^{6 3}

Az alkotás teremtés is, valami újnak a létrehozása. A vers szülője maga a költő.

„Anya, ha szüli gyermekét, fájdalma
nem mélyebb s nem lehet tisztább öröme
mint az enyém, hogy ülök az éjben
egyedül és verset költök tenéked.” – írja Kassák.^{6 4}

^{6 1} Kassák Emlékmúzeum és Archívum. KN-an. 136/86.

^{6 2} In *Vagyonom és fegyvertáram*, 1964. KLÖV II. 234.

^{6 3} *A Ki nem adott versekben* (1965) KLÖV II. 583.

^{6 4} *Virágzó fa télen*. In *Szombat este*, 1942. KLÖV I. 337.

A *Csend* című versében hasonlóképpen ír:

„A csend az amitől
fájdalom nélkül megrészegek
teherbe esem
és verseket szülök.”^{6 5}

Az alkotó folyamat és a beteljesületlen vágyak, gyermekkori elfojtások közötti szoros összefüggésre Kassák meg nem jelent, cím nélküli verse világít rá leginkább.

„Félre dobtam mindent
hogy ártatlanságom
terhe nélkül éljek
Pillanatok
virágzó sövénye
vesz körül

Panaszkodó nyelvem
mélyen alszik
szájam sötét üregében
Pörölt értem
és védelmezett engem
egy életen át
most a csend
meleg birodalmában
alszik.

Nem könyöröghetek senkihez
nem vádolhatok senkit
akár egy kedves pólyást
téged viszlek karjaimban
zöld erdő szélén
a tiszta ég alatt
Karjaimba emeltem
arra viszlek
ahol a végtelen élet
kapui nyitva vannak.

*Szerelmem, szépem erdőben és magányos cserjén
úgy beszélek rólad mint aki van
pedig te nem vagy sehol
a valóság hétköznapijain túl
én szüllek meg magamnak
évről évre
napról napra
óráról órára
húsomban hordlak
véremmel táplállak
mindenki másnak elérhetetlenül*

^{6 5}A *Ki nem adott* versekben (1962) KLÖV II. 579.

Költészetem gyökere
és koronája te vagy
lelkem kitért méhe
teherbe esett a világtól.”^{6 6}

Az alkotás egyben a múlt sűrített újraélése is. A költő halála után közzétett, lentebb idézett kései versében az Anna-alkotás probléma elvontabb síkon, tágabb értelemben fogalmazódik meg. Az Anna-versek motívumainak ismeretében ez a költemény rejtett Anna-versként is értelmezhető.

A múlt szárnyai

A múlt *szárnyai* suhognak feletted
nem veszíthetsz el semmit abból amid volt
szegény alvajáró

A fény kapuja

bezárult előtted

Egy *rózsa* nyílik
az *ösvény* szélén
nem jött még erre a kalóz
hogy reményeid elrabolja

Csukott szemed mögött
az egész világ *ragyog*
szörnyű fekete *fénnyel*.”^{6 7}

^{6 6} Kassák Emlékmúzeum és Archivum, KN-an. 158/9.

^{6 7} A *Ki nem adott versekben* (1962) KLÖV II. 579.